

Barcsi Tamás

VÁLTOZATOK A KEGYETLENSÉGRE. FILOZÓFIAI VÁZLAT A CIVILIZÁCIÓ ÉS AZ EMBERTELENSÉG NÉHÁNY ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL I.

1. Bevezetés

Írásomban a kegyetlenség problémáját vizsgálom. Hangsúlyozottan kegyetlenség-ről beszélek és nem erőszakról. Az utóbbi témáról rengeteg írás született, az előbbiről már jóval kevesebb. Természetesen a kegyetlenség és az erőszak összefüggésbe hozhatók egymással, de itt a kegyetlenség „tág” fogalmáról lesz szó, amely nem csak az erőszakos magatartásmódokat foglalja magába. Ha kegyetlenségnek minősítünk egy cselekvést vagy egy struktúrát, annak *elfogadhatatlanságára utalunk*. Éppen azért érdemes foglalkozni a kegyetlenség változataival, a kegyetlenséghez kapcsolódó jelenségekkel, hogy nyilvánvalóvá tegyük elfogadhatatlanságukat. Tanulmányom I. részében megpróbálom körülhatárolni a kegyetlenség fogalmát, majd leírom a felfoghatatlan kegyetlenség rendjének lényegi működés módját. A II. részben a témát érintő néhány fontos kérdéssel foglalkozom, végül pedig hétköznapi kegyetlenségeket – amelyeket általában nem tekintenek kegyetlenségnek – elemzek. Dolgozatom alapvetően filozófiai szempontú, de a probléma átfogó filozófiatörténeti áttekintését mellőzöm, viszont a legkülönbözőbb tudományterületekhez kapcsolódó, a felvetett kérdéseket tárgyaló írásokra is utalok, illetve viszonylag sok irodalmi alkotásra hivatkozom, ezek közül azonban csak néhányat vizsgálok behatóbban, a többi esetben az éppen tárgyalt jelenséget próbálom érthetőbbé tenni irodalmi példákkal.

1

2. Mi a kegyetlenség?

A kegyetlenség csak az emberhez kapcsolható fogalom, az állatok nem lehetnek kegyetlenek, agresszív megnyilvánulásai ösztönösek, csak az ember okozhat morális szempontból elfogadhatatlan sérelmeket. A kegyetlenség lényegében a világ alakítása során egyéni cselekvésként megvalósított vagy egy rend mechanizmusából adódó *szükségtelen és nem menthető* tehát *elfogadhatatlan sérelemokozás*, továbbá az egyént vagy a vele kapcsolatban álló másokat érő, illetve egy rend működéséből következő *nem menthető és szükségtelen* (kisebb vagy nagyobb erőfeszítéssel, olykor már megfelelő odafigyeléssel is kiküszöbölhető) tehát *elfogadhatatlan szenvedés eltűrése*. Ez persze pontosításra szoruló meghatározás, de kiindulópontnak talán megfelelő. Arról racionális morális vitákat kell folytatni, hogy egy adott helyzetben megvalósuló sérelemokozás szükségesnek minősíthető-e vagy sem, illetve egy szükségtelen sérelemokozás esetén találhatunk-e olyan, a cselekvőt felmentő körülményt, amely miatt nem beszélhetünk kegyetlenségről (pl. baleset vagy a tettei lehetséges következményeivel elmeállapota miatt tisztában nem lévő

ember által elkövetett cselekedet esetén). A következőkben ehhez a vitához próbállok hozzájárulni néhány megfontolandó szempont felvetésével.

A kegyetlenség fogalma nem csak az egyes ember cselekedeteihez köthető, hiszen az emberi együttélés bizonyos módja éppúgy minősíthető kegyetlennek. Az egyéni elhatározásból fakadó, „kivételes” – az embereket elborzasztó – kegyetlenségénél sokkal rosszabb az eltúrt kegyetlenség rendje, ahol a szükségtelen szenvedés okozást *szükségessé tüntetik fel*, így megütközést sem kelt. Vannak olyan emberi közösségek, ahol a kegyetlenségnek központi szerepe van (szervezett bűnözői csoportok; a sztálini Szovjetunió vagy a III. Birodalom mint a kegyetlenség államai), de nincs olyan együttélési forma, amelyben a kegyetlenség ne lenne jelen valamilyen módon. A kegyetlenség államaiban a kegyetlenség – még ha leplezni is próbálják – nyilvánvaló, így küzdeni lehet ellene. A 21. századi liberális demokráciákban a kegyetlenséget általában az érvényes normák durva megsértését jelentő, kivételes jelenségként értelmezik, ezért rá kell mutatni arra, hogy a szükségtelen, nem menthető sérelemokozás a hétköznapi kegyetlenségeket a legtöbben nem kegyetlenségként fogják fel (sokszor az áldozatok sem). Ha a kegyetlenségre kellene példát hozni, feltehetően valamilyen rémtettet említenénk, pedig a kevésbé véres és látványos, mindennapi szenvedést sem tűrhetjük el. A háborús pusztítások képein megrökönyödünk, de a „békés” rend áldozatait észre vesszük-e?

Tisztáznunk kell előljáróban a kegyetlenségnek az *agresszióhoz* való viszonyát. Vannak, akik megkülönböztetik az agresszió természettudományos, és az erőszak – szociokulturális vonatkozásokra is utaló – kultúratudományi fogalmát.¹ Az igaz, hogy az állatokkal kapcsolatban agresszióról és nem erőszakra beszélünk, de általában a kultúratudományi szempontú írásokban egyaránt használják mind az agresszió, mind az erőszak fogalmát a kifejezetten csak emberre jellemző magatartásmódok vonatkozásában is, ebben az írásban ezt követem, az egyszerűség kedvéért szinonim kifejezéseként alkalmazva a két fogalmat, annál is inkább, mert az elfogadhatatlan agressziót kegyetlenségnek tekintem (de a kegyetlenség fogalmába nem csak ez tartozik bele, lásd lent, az agresszió, az erőszak és a kegyetlenség három eltérő jelentésű fogalomként már zavart okozhatna).² Az emberi agressziót

¹ Vö. Tóth Péter István: *A médiaerőszak az evolúciós viselkedéstudományok szemüvegén keresztül* (In: *A médiaerőszak. Tények, mítoszok, viták*, szerkesztette: Stachó László – Molnár Bálint, Mathias Corvinus Collegium – Századvég Kiadó, Bp., 2009) 51. o.

² *A médiaerőszak* című kötet bevezető tanulmányának szerzői is felcserélhető fogalmakként utalnak az erőszakra és az agresszióra. Vö. Stachó László – Molnár Bálint: *Gondolatok a média és az erőszak összefüggéseinek elemzése elé* (In: *A médiaerőszak. Tények, mítoszok, viták*, i. m.) 15. o. Erich Fromm agresszióról beszél a kifejezetten emberre jellemző erőszakformák esetében is. Vö. Erich Fromm: *A rombolás anatómiája* (fordította: Dankó Zoltán, Csaba Ferenc, Háttér Kiadó, Bp., 2001). Aronson híres szociálpszichológiai művének vonatkozó fejezete is *Az emberi agresszió* címet viseli. Vö. Elliot Aronson: *A társas lény* (fordította: Erős Ferenc, KJK-KERSZÖV, Bp., 2002) 255-299. o. A témával kapcsolatos filozófiai tanulmányokat tartalmazó, a közelmúltban megjelent kötet is *Az agresszió* címet

általában ember által embernek, illetve más élőlénynek okozott szándékos sérelem-
 okozásként vagy egy tárgy szándékos megrongálásaként értelmezik.³ Számos
 szempont szerint csoportosították már az agresszív magatartásokat. A *megvalósítás
 módja* alapján beszélhetünk fizikai (amely során nem csak fizikai, hanem pszichi-
 kai, olykor szimbolikus sérelem is megvalósul) és nem fizikai (verbális, nonverbá-
 lis módon pszichikai, szimbolikus sérelmet okozni); aktív és passzív (pl. megaka-
 dályozni valakit valamiben); közvetlen és közvetett (szimbolikus vagy kapcsolati
 sérelmet előidéző) agresszióról.⁴ A *kiváltó tényezők* alapján megkülönböztethetjük
 a reaktív (reagáló) és a proaktív (kezdeményező), illetve a védekező és az instru-
 mentális agressziót (a következőkben a reaktív agresszió alatt nem csak a védekező
 agressziót értem, hiszen a frusztrációs helyzetben megvalósított destruktivitás is ide
 tartozik, a proaktív agressziót az instrumentális agressziónál tágabb fogalomként
 használom, a proaktív agresszió körébe sorolom pl. az öncélú destruktivitást is,
 lásd lent). A *kiváltott sérelem* alapján beszélhetünk fizikai, az emberre irányuló
 agresszió esetén továbbá pszichikai, kapcsolati vagy szimbolikus sérelemről is. A
 szimbolikus agresszióra lehet példa a modern terrorizmus, amelynek célja elsősor-
 ban nem a konkrét követelések (ha vannak ilyenek egyáltalán) teljesítésének eléré-
 se, hanem egy adott rend szimbolikus valóságának „átrendezése”, az elbizonytala-
 nitás, a félelemkeltés.⁵ A terroristák ugyan fizikai agressziót alkalmaznak az áldo-
 zataikkal szemben, de tetteikkel mindig szimbolikus sérelmeket is okoznak. Van-
 nak szerzők, akik használják a *strukturális*, a *kulturális* vagy a *láthatatlan erőszak*
 fogalmait is (nem teljesen azonos értelemben), amelyek összefüggésbe hozhatók

viseli (*Lábjegyzetek Platónhoz. Az agresszió*, szerkesztette: Laczkó Sándor, Szeged, Pro
 Philosophia Szegediensi Alapítvány, MFT, Sátus Kiadó, 2016). Vannak olyan szerzők, akit
 az elfogadhatatlan erőszakot, mint „rossz” agressziót szembeállítják az elfogadható, jó
 agresszióval (amely éppen az erőszak legyőzésére használható). Losoncz Alpár Judith But-
 ler teóriája alapján használja ezeket a fogalmakat, illetve Butler elméletét ütközteti más
 felfogásokkal, pl. Günther Anders a reklámok kapcsán beszél erőszak nélküli agresszivitás-
 ról, mint a későkapitalizmus egyik jellemzőjéről. Lásd: Losoncz Alpár: *Erőszak és/vagy
 agresszivitás* (In: *Lábjegyzetek Platónhoz. Az agresszió*, i. m.) 147-164. o. Egy ilyen (But-
 ler-féle) terminológia használata jelen írásban nehézségeket eredményezne (a kegyetlenség
 „tág” fogalma miatt, amely nem csak a legdurvább erőszakcselekményeket jelenti), nem is
 beszélve arról, hogy az erőszak fogalma alatt általában nem csak a „rossz” emberi agresszi-
 ót értjük, lásd az instrumentális erőszak számos változatát, így pl. állami erőszakszerveze-
 teként utalunk a katonaságra, a rendőrségre.

³ Vö. Stachó – Molnár: i. m. 15., Tóth: i. m. 51. o.

⁴ Vö. Tóth Péter: *A médiahatás-kutatás problémái: az agresszió és az erőszak reconceptua-
 lizálása* (Médiakutató, 8. évf., 4., 2007) 81-97. o. Itt megtalálhatjuk az agresszió számos
 szempont szerinti csoportosítását.

⁵ Vö. Istvánffy András: *A terror rítusai* (In: *A médiaerőszak. Tények, mítoszok, viták* i. m.)
 127-147. o. A szerző a terrorizmust ellenrítusként értelmezi, a 2001. szeptember 11-i terror-
 támadást elemezve megállapítja, hogy ennek rituális lényege a „Rendből a Káoszba való
 átlépés volt”. I. m. 144. o.

mind a szimbolikus, mind a közvetlen agresszióval.⁶ Johan Galtung a követlen, a strukturális és a kulturális erőszak háromszögéről ír. Galtung kulturális erőszakon a kultúra (vallás, ideológia, nyelv, művészet, tudomány) azon aspektusait érti, amelyek igazolják vagy legitimálják a követlen vagy a strukturális erőszakot.⁷ Galtung mellett az erőszakkal kapcsolatos irodalomban gyakran hivatkoznak a politikai hatalom és az erőszak fogalmát egymástól megkülönböztető Hannah Arendtre, illetve az erőszak és a nyelv összefüggéseire rámutató Paul Ricoeur-re.⁸ Népszerű manapság Jan Philip Reemtsma a hagyományos, ok-okozatiságon alapuló magyarázatokat kritizáló, az erőszakot elszenvedő testet vizsgálatának középpontjába helyező, fenomenológiai erőszak-elmélete.⁹

Fontos, hogy az agresszió és a kegyetlenség fogalmát ne mossuk össze. Túl azon a már említett nyilvánvaló különbségen, hogy az állatok nem lehetnek kegyetlenek, az emberre jellemző agresszió sem azonos a kegyetlenséggel, mint szükségtelen sérelemokozással, bár sok esetben a kegyetlenség erőszakos cselekedetek által nyilvánul meg. Egyértelmű, hogy az emberrel, illetve az érzőképes állatokkal *szembeni* agresszió lehet kegyetlenség, dolgok megrongálása csak akkor, ha a cselekvés valódi célja a másik embernek való fájdalomkøzøzés. Azért lehetséges a kegyetlenség, mert az érzőképes lények sérülékenyek, de az ember esetében ez nem csak a testi sérthetőséget jelenti, ha ennek meghatározó jelentősége is van. A kegyetlenség számos változata azért realizálható, mert az ember oly módon is meg-

⁶ Vö. Gyáni Gábor: *A látható és a láthatatlan erőszak* (In: Gyáni Gábor: *Az elveszithető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*, Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010) 288-293. o. Gyáni a strukturális és a kulturális erőszak összefüggéseiről is ír a diktatúrák nyelvhasználatát vizsgálva.

⁷ Vö. Johan Galtung: *Cultural Violence* (Journal of Peace Research, vol. 27, no. 3, 1990) 291-305. o. Galtung példait a különböző kulturális területekről lásd: i. m. 296-301. o.

⁸ Vö. Hannah Arendt: *On Violence* (Harcourt, New York, 1970), illetve Paul Ricoeur: *Erőszak és nyelv* (fordította: Boda Zsolt, In: *Az ellenség neve*, szerkesztette: Szabó Márton, József Műhely Kiadó, Bp., 1998) 124-136. o. Galtungra, Arendtre és Paul Ricoeur-re is utal Gyáni említett írásában, illetve Szabó Ildikó: *A strukturális erőszak. Jelensége és „átírásának” lehetőségei* (Emberrárs, 2011/2) című tanulmányában Galtung-gal és Ricoeur-rel egyaránt foglalkozik, lásd: 122-150. o. Pabis Eszter: *Az interdiszciplináris erőszak-kutatás eredményeiről és problematikájáról* (In: *Az erőszak reprezentációi*, szerkesztette: Pabis Eszter, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015) című áttekintő tanulmányában szintén ír Galtungról és említi Arendt elméletét is, lásd: 12-13., 17. o.

⁹ Reemtsma arra is rámutat, hogy az öncélú erőszak – amelynek célja maga a test, nem annak eltüntetése vagy birtokbavétele, illetve kihasználása – mellőz mindenféle racionális okot, még ha gyakran az ilyen cselekményeket is (pl. indokolatlan kínzásokat, holttestek megcsönkítését) valamiképpen megpróbálják értelmezni a kutatók. A koncepcióról lásd: Pabis: i. m. 13-17. o. Pabis Eszter is felhívja a figyelmet arra, hogy a Reemtsma által leírt erőszakformák többsége (a lokalizáló, ezen belül az eltávolító és az elfogó, illetve az abúzív erőszak) kapcsolatba hozhatók a korábbi tipológiákkal. Az eltávolító erőszak lehet védekező vagy instrumentális erőszak, az elfogó és az abúzív erőszakot a hagyományos tipológia szerint instrumentális erőszakkal tekinthetjük.

sérthető (pl. elfordulni valakitől, aki lelki támogatásra szorul, a másik önmegvalósítását akadályozni, teljesítményétől megtagadni az elismerést, ezáltal önmegbecsülését rombolni, egy neki kedves dologtól megfosztani a másikat, lerombolni a világképét, stb.), amely nem, vagy csak közvetett módon hozható kapcsolatba a testi fájdalommal. A nem fizikai kegyetlenségek egy része erőszakos cselekedet (pszichikai erőszakot) feltételez, de a kegyetlenségnek vannak olyan változatai is, amelyek *nem járnak erőszakkal*. A hétköznapi kegyetlenségnek gyakran ez a helyzet – ezt később bővebben kifejtem –, itt csak arra utalok, hogy az is lehet kegyetlen, ha átnézünk a másikon, pl. nem fogadjuk az üdvözlését. Itt említhetjük az erőszakkal nem járó vagyoni megkárosítások bizonyos eseteit is (pl. lopás, pénz kicsalása, stb.), ezek sokszor nem csak vagyoni károkozást jelentenek, hanem lelki sérüléseket is okoznak az áldozatoknak. Vannak a kegyetlenségnek olyan változatai, amelyek *közvetlen* erőszakkal nem járnak, ezt a rend (tudatosan alkalmazott vagy nem tudatos, nyilvánvaló vagy rejtett) kegyetlenségének nevezem, ekkor ugyan kulturális és strukturális erőszakformákra utalok, de szerencsésebb kegyetlenségről beszélni ilyen esetekben, *egyértelművé téve* azt, hogy szükségtelen, nem menthető, tehát elfogadhatatlan, kiküszöbölendő sérelemokozásról van szó. A kegyetlenség tehát gyakran nem jár közvetlen erőszakkal, olykor semmiféle erőszakkal sem. De vajon egy erőszakos cselekedet egyúttal mindig kegyetlen is? Nyilvánvalóan nem, hiszen *vannak olyan agresszív viselkedésformák*, még a kifejezetten csak az emberre jellemző erőszakos cselekvésmódok között is, amelyek – bizonyos feltételek melletti megvalósításuk esetén – nem *minősülnek kegyetlenségnek*. A kutatók rámutatnak, hogy az agresszív magatartás nem csak szándékos lehet, a reaktív, frusztráció okozta agresszió nem szándékos, ilyen esetekben olykor a felnőtt emberek is elvesztik az önuralmukat, és bár nyilvánvaló a sérelemokozás, ekkor indokolatlan kegyetlenségről beszélni. Ez az érv csak bizonyos korlátozásokkal fogadható el (lásd erről lent). A cselekvésük következményeit felmérni képtelen agresszív kisgyermek vonatkozásában szándékosság esetén sem lehet szó kegyetlenségről, de azt már nem állíthatjuk, hogy általában a gyermekek nem lehetnek kegyetlenek: a kérdés az, hogy hány éves kortól tartoznak a tudatos szenvedésokozásért felelősséggel, büntetőjogi, vagy „csak” morális értelemben. Büntetőjogilag szükséges válaszolni erre a kérdésre, de a büntethetőség megállapított alsó határa mindig vitákat vált ki.¹⁰ Amikor a későbbiekben azt állítom, hogy szándékosság, sőt, tudatosság sem szükséges minden esetben ahhoz, hogy kegyetlenségről beszéljünk, elsősorban arra gondolok, hogy egy, általában agressziótól mentes tett, vagy

¹⁰ Ennek megállapítása jogpolitikai kérdés – olvashatjuk egy, a büntetőjog általános részét feldolgozó könyvben –, Európában általában a 14. vagy a 15. életév betöltése jelenti a büntetőjogi felelősség kezdetét, de pl. Írországból a 7. év, Angliából a 10. év, Spanyolországból a 16. év, Máltán a 14. év, Magyarországon jelenleg általánosan a 14. év betöltésétől szabnak ki büntetőjogi szankciókat (Mo-n bizonyos bűncselekmények esetén a 12. életév betöltése után is büntethető az elkövető, ha rendelkezett a bűncselekmény következményeinek felismeréséhez szükséges belátással). Belovics Ervin – Nagy Ferenc – Tóth Mihály: *Büntetőjog I. Általános rész* (HVG-ORAC, Bp., 2015) 199-202. o.

mechanizmus kegyetlensége sokszor egyáltalán nem egyértelmű a megvalósító vagy a működtető számára, aki így nem tudatosan kegyetlen. Összegezve az elmondottakat: nem minden agresszív cselekedet kegyetlenség, illetve a kegyetlenség megvalósítható agresszivitás nélkül is.

Nézzük meg, kicsit részletesebben, hogy *mely agresszióformák minősíthetők kegyetlenségnek* és melyek nem. Erich Fromm agresszióról szóló könyvében megkülönbözteti a „nem rosszindulatú” és a „rosszindulatú” agressziót, az előbbi az élet védelmét szolgáló – főként a védekező, illetve a kiteljesedést szolgáló instrumentális – agressziót jelenti, az utóbbi pedig a destruktivitást, a rombolást. Fromm azt próbálja bizonyítani könyvében, hogy a védekező agresszióval az állatokhoz hasonlóan ösztönösen rendelkezik az ember és ez biológiailag adaptív (a ragadozó állatokat a védekező agresszió túl ragadozó agresszió is jellemzi, ez a táplálék megszerzésének eszköze). A rombolási hajlam viszont nem ösztönszerű, hiába állítja ezt, egymástól eltérő elméleti alapon Konrad Lorenz, vagy Freud, aki 1920-tól már úgy vélte, hogy az emberrel születik az életösztön mellett a halálösztön is, az agressziót pedig a libidó által gátolt, a külvilág felé fordított halálösztönnel magyarázza.¹¹ A rombolási hajlam Fromm szerint abból adódik, hogy az egyén a speciálisan emberi, egzisztenciális szükségleteit (hogy értelmet, célt, megfelelő emberi kapcsolatokat találjon, megélje az egység élményét, hatékonyak érezze magát, felülemelkedjen az unalom érzésén stb.) romboló módon elégíti ki, destruktív szenvedélyek jellemzőek a karakterére. Ezek kialakulásában meghatározó szerepük van a társadalmi feltételeknek. Függetlenül attól, hogy elfogadjuk-e Fromm felfogását az emberi rombolási vágy biológiai eredetének megkérdőjelezéséről, nyilvánvaló, hogy *a kegyetlenség a destruktív agresszióhoz kapcsolható*, a védekező agresszió „mértékletes” megvalósítása nem kegyetlenség (a szükségesség és az arányosság követelményeinek megfelelő önvédelem pl. nem az). Ugyanakkor Fromm az agresszió osztályozása során árnyalja felfogását, és az „ösztönszerű” védekező agresszió túl a „nem rosszindulatú” *agresszió* kategóriájába sorol olyan magatartásmódokat is, amelyek szintén összefüggésbe hozhatók a kegyetlenséggel. Fromm pszeudoagresszióként említi az *érdekérvényesítő agressziót*, amely a hétköznapi kegyetlenségének egyik oka. Problémás továbbá, ha a *konformista agressziót* a védekező agresszió körében tárgyaljuk: egy tisztviselő vagy egy katona

¹¹ Freud először 1920-as *Jenseits des Lustprinzips* című művében beszél halálösztönről: „az élet végcélja a halál, és a múltba tekintve: az élettelen hamarabb volt meg, mint az élő.” Sigmund Freud: *A halálösztön és az életösztönök* (fordította: Kovács Vilma, Belső EGÉSZség Kiadó, Bp., é. n.) 50-51. o. Freud korábban a szexuális ösztönöket és az éntösztönöket állította szembe, innentől életösztönökről és halálösztönről beszél. Az agressziót 1920 előtt részben a szexuális ösztönökkel összefüggésben tárgyalta (szadizmus), másrészt az éntösztönökkel is kapcsolatba hozta: az agresszió kifejlődhet abból, hogy a narcisztikus én elutasítja az őt ingerlő külvilágot. Freud elméletének fejlődéséről, illetve ennek kritikájáról, lásd: Fromm: i. m. 645-701. o. Fromm szerint Freud halálösztöne „lomtár”, amelybe olyan, egymástól eltérő entitásokat helyez, mint a „nirvánaelv”, a rombolási szenvedély, a hatalomvágy.

talán magát védi azzal, ha ellenállás nélkül végrehajt egy embertelen utasítást (pl. védtelenek legyilkolása, egy nyilvánvalóan igazságtalan bírói ítélet kiszabása politikai okokból), de ekkor nincs közvetlen támadási helyzet és az ilyen cselekedet nem ösztönszerű. A végrehajtó rosszindulatának hiánya nem releváns, nincs jelentősége annak sem, hogy nem ért egyet a parancssal: az számít, hogy tudta, vagy tudhatta volna: kegyetlenséget valósít meg. Az *instrumentális agresszió* – amelynek célja, Fromm meghatározásában valami szükségesnek vagy kívánatosnak az elérése – minden változatát a nem rosszindulatú és így lényegében elfogadható agresszió körébe sorolni szintén elhibázott. Bár a szerző is utal a „szükségszerű” és a „kívánatos” fogalmainak kétértelműségére, illetve a „falánkság”, a bírvágy problémáira, továbbá arra, hogy a háborúk során a vezetők miként manipulálják az embereket, az instrumentális agressziót általában biológiailag adaptív agresszióknak látja, hiszen a legtöbb háború is „realisztikus célokért” folyik (a világháborúknak is gazdasági-politikai céljaik voltak, nem a népek pusztításvágya okozta ezeket).¹²

Azt, hogy a védekező agresszió túl az agresszió más változatai is biológiailag adaptívak lehetnek, a humánológia és az evolúciós pszichológia kutatói is megerősítik.¹³ A humánológusok rámutatnak, hogy az ember őseinél alapvető fontosságú volt az agresszió csökkenése, mert zárt, kis helyen élő csoportok jöttek létre, amelyek csak így tudtak fennmaradni (és a magas szintű kooperációhoz is szükség volt erre), de ez nem járt a csoportok közötti agresszió mérséklődésével.¹⁴ A különböző csoportoknak a javak megszerzéséért folytatott versengés során az agresszív magatartás előnyt biztosított, de a csoporton belül is előnyt jelenthetett az agresszió, ha az együttműködő magatartásformák nem vezettek eredményre, így például férfiak számára a szexuális rivalizálás, vagy a rangsor megállapítása során.¹⁵ Az embernél az evolúciós fejlődés során kialakultak csak rá, vagy elsősorban rá jellemző agresszióformák, így például a normatív, morális agresszió, amely azt szolgálja, hogy a csoport normáit a csoporttagok elfogadják.¹⁶ A kulturálisan elfogadhatatlan agresszív cselekedetek minősülnek egy adott emberi csoportban (társadalomban, kisebb közösségekben) kegyetlenségnek. Az emberi erőszak vizsgálatakor az agresszió biológiai mechanizmusait éppúgy figyelembe kell venni, mint azt, hogy az ember kultúrát alkotó lény, és tanult viselkedésmintákkal a biológiai adottságok is átalakíthatók, az agresszív késztetések csökkenthetők, de éppígy fokozha-

¹² Fromm: i. m. 302-314. o.

¹³ Vö. Csányi Vilmos: *Biológiai determináció és agresszió* (Educatio, 8. évf. 4., 1999) 682-683. o., illetve Tóth Péter István: *A médiaerőszak az evolúciós viselkedéstudományok szemüvegén keresztül* i. m. 55. o.

¹⁴ Csányi: i. m. 690. o.

¹⁵ Tóth: i. m. 56-57. o.

¹⁶ Az embernél a rangsor kialakítását átalakítja az, hogy jellemzője a szabálykövetés képessége és a pozíciók betöltésének feltételeit gyakran szabályok határozzák meg, illetve a brutális dominancia helyébe a szabálydominancia lép (amikor az egyén szabályoknak engedelmessé válik), ha az előbbi nem is szűnik meg teljesen. Csányi: i. m. 686., 690-691. o.

tók is.¹⁷ Az ember képes empátiára, együttérzésre, és ebből adódó „önkorlátozásra”, képes arra, hogy olyan módon kövesse vitális érdekeit, hogy ezzel a lehető legkevesebb szenvedést okozza másoknak.

Frommnak az emberi instrumentális agresszió életet szolgáló voltáról kifejtett nézetei nehezen összeegyeztethetők azzal az álláspontjával, hogy az ember gyűjtő-géző-vadászó őseinél a vadászat nem az agresszió kieléséről szólt, mivel az ember nem ragadozó faj, célja „különféle készségek elsajátítása és optimális kivitelezése, azaz saját maga fejlesztése” volt.¹⁸

Vannak kutatók, akik az ember vonatkozásában is használják a predátor agresszió fogalmát, egyesek az instrumentális, előre tervezett agressziót is predátor, támadó agressziónak tekintik, hiszen bizonyos kutatási eredmények szerint a tervezett agressziót megvalósító embernél és az áldozatát elejtő ragadozó állatoknál hasonló agyi területek aktívak.¹⁹ Kérdés továbbá, hogy a Fromm által leírt destruktív agressziót, rombolási hajlamot, így a szadistának és a nekrofilnek nevezett személyiségek által elkövetett kegyetlenségeket ténylegesen csak az emberi szenvedélyekkel magyarázhatjuk, vagy a biológiai alapokat itt is jobban tekintetbe kellene vennünk? Talán szerencsésebb, ha a Fromm-féle „rosszindulatú”- „nem rosszindulatú” kategóriapárt elhagyva a reaktív, illetve a proaktív erőszak fogalmaiból kiindulva foglaljuk össze az agresszió és a kegyetlenség összefüggéseit.

1. A reaktív erőszak körébe sorolható agressziós formák.

1. 1. *Kegyetlenségnek nem tekinthető reaktív erőszak.*

Az élet fenntartását szolgáló *védekező agresszió*, tehát a személyt, tulajdont, saját területet ért támadás visszaszorítása céljából alkalmazott, vagy a társadalom normatív rendjét sértő cselekedetekre reagáló, „önkorlátozással” megvalósított erőszak nem minősül kegyetlenségnek. Már a római jogban is ismerték a *jogos védelem* jogintézményét, amely tágabb fogalom az önvédelemnél, hiszen az egyén mások személye és javai, illetve a közérdek elleni támadást is elháríthat. A jogos védelem a büntetőjogban a büntethetőséget kizáró okok között szerepel. Az ilyen cselekmény büntetőjogi értékelése során mindig vizsgálnak bizonyos tényezőket, pl. a

¹⁷Csányi: i. m. 683. o. Csányi szerint az emberi agresszió fajtái: rangsorral kapcsolatos agresszió, territoriális agresszió, tulajdonnal, birtoklással kapcsolatos agresszió, frusztrációs agresszió, explorációs agresszió, szülői agresszió, nevelői agresszió, normatív vagy morális agresszió, kívülállóval szembeni agresszió, autoagresszió, csoportos agresszió. Wilson egyes értelmezők szerint állatokra és az emberre egyaránt vonatkoztatható agresszió-felosztása: territoriális, dominancia, szexuális, szülői fegyelmező, anyai elválasztó, morális, ragadozó, ragadozó elleni agresszió. Vö. Tóth Péter: *A médiahatás-kutatás problémái: az agresszió és az erőszak rekonceptualizálása* i. m. A morális agressziót Csányi kifejezetten olyan agresszióként értelmezi, amely csak az emberre jellemző. Csányi: i. m. 686. o.

¹⁸ Fromm: i. m. 199., illetve vö. 151. o.

¹⁹ Vö. Tóth Péter: i. m.

jogtalan támadás fennállását, illetve a védelmi cselekmény szükségességét.²⁰ A jogos védelmen túl a *normatív erőszak* bizonyos esetei is ebben a pontban említhetők, amikor a hatóságok a társadalom normatív rendje elleni támadásra reagálnak „szükséges” mértékű erőszakkal, például egy bűnöző elfogása során. Ha nem is azonnali reakcióról van szó, a társadalom rendje érdekében megvalósított védekező cselekménynek tekinthetjük ezt, hiszen célja a bűnelkövető ártalmatlanná tétele. A büntetőeljárás, illetve az elítélt büntetése során alkalmazott törvényes erőszak már instrumentális normatív agresszióknak tekinthető. Ide tartoznak továbbá a *védekező háború* során alkalmazott harci cselekmények (a megtámadott fél katonai akciói), illetve az elnyomásra, az adott rend embertelenségeire reagáló *forradalmak, szabadságharcok*, de ezek során mindig történnek olyan agresszív cselekmények is, amelyek a destruktív reaktív (pl. bosszúállás, indokolatlan erőszak alkalmazása az ellenséggel, a régi rend képviselőivel szemben), illetve a destruktív proaktív agresszió (pl. a felfordulást kihasználók által elkövetett rablógyilkosságok, fosztogatások) körébe sorolhatók.

1. 2. *Kegyetlenségnek tekinthető reaktív erőszak.*

Ekkor egy *frusztrációs helyzet*, vagy egy *korábbi sérelem által kiváltott destruktív agresszióról* van szó, amikor tehát történt valamilyen sérelem, amely kiváltja az agressziót, de nincs szó „mértékletességről”, az alkalmazott erőszak aránytalan. A frusztrációs helyzetre adott eltúlzott agresszív választ nem tekinthetjük ösztönzerűnek, hiszen az ember képes az *önkorlátozásra*. Az eltúlzott válaszreakciókat megvalósító (komoly elmebetegségben nem szenvedő) ember esetében nehezen állíthatnánk azt, hogy egyáltalán nincs tudatánál, ami nem zárja ki, hogy megállapítsuk felelőssége korlátozott voltát, hiszen zavart tudatállapotban nagyobb a valószínűsége a rossz döntéseknek. Persze az erkölcsi megítélést az is befolyásolja, hogy milyen volt a konkrét helyzet, mi okozta a frusztrációt. Más morális megítélést vonhat maga után, ha valaki azért rombol, mert feldühítette az, hogy nem kapott meg valamit, amit szeretett volna, mint ha egy embert folyamatosan megaláznak (akár csak verbálisan agresszívek vele szemben) és egyszer kitör belőle az addig elfojtott düh, vagy ha valaki egy jogos védelmi helyzetben nem tud arányos választ adni a támadásra, esetleg átlépi a védekezés szükséges mértékét. Az arányosság követelménye büntetőjogilag sem feltétlenül elvárt egy jogtalan támadás elhárítása során, illetve figyelembe veszik, ha az elhárítás szükséges mértékét ijedségből, felindulásból eredő tudatzavar miatt lépi át a megtámadott.²¹ Kérdés lehet,

²⁰ Vö. Belovics – Nagy – Tóth: i. m. 218-234. o.

²¹ Büntetőjogilag is eltérő megoldások lehetségesek, hiszen korábban Magyarországon – bár a törvény szövegéből nem ez következett – egy Irányelv alapján vizsgálni kellett az elhárítás arányosságát, az új BTK hatályba lépését követően viszont ez már nem elvárás. De a szükségesség sem kritérium tudatzavar fennállása esetén, hiszen a törvény szerint, ha valaki az elhárítás szükséges mértékét ijedségből vagy menthető felindulásból lépi túl, nem tartozik büntetőjogi felelősséggel. I. m. 227-234. o. Persze a jogos védelem szabályozása

hogy erkölcsileg egy támadásra adott, a támadó *súlyos sérüléseit vagy halálát okozó túlzott válaszreakció* kegyetlenségnek tekinthető-e vagy sem? Ez a helyzet, ha a támadó csak könnyebb testi sérüléseket akar okozni egy (hozzá fizikailag hasonló állapotban lévő) embernek, aki lelövi őt, mert ijedtségében úgy véli, hogy a támadást csak így tudja elhárítani.²² A válasz attól, függ, hogy a fellépő „tudatzavarnak” mekkora jelentőséget tulajdonítunk, talán az a legjobb álláspont, ha ebben az esetben *nem beszélünk kegyetlenségről*. Egy támadás során valóban nem könnyű megőrizni az önkorlátozás képességét, ha ez nem is eleve lehetetlen, de nem várhatjuk el, hogy az egyén ilyen kiélezett szituációban „helyes”, tehát a támadó életét, testi épségét legkevésbé sértő cselekményeket eredményező döntéseket hozzon. Mi a helyzet, ha a korábban említett, a *folyamatos zaklatások miatt kitörő erőszakot* kell megítélnünk erkölcsileg? Itt nincs konkrét, az egyén életét, testi épségét veszélyeztető támadás (nem is hiheti az egyén, hogy az adott esetben erről van szó, még ha korábban történtek fizikai atrocitások is), csupán verbális támadások váltják ki a dührohamot és a túlzott válaszreakciót. Erre mondhatjuk azt, hogy itt szükségtelen sérelemokozás történt, még ha a körülmények miatt egy kevésbé elítélendő – hiszen a kegyetlenségek sem azonos fokúak, lásd erről lent – kegyetlenségről kell is beszélnünk. De azt is mondhatjuk, hogy bár büntetőjogilag a verbális sérelemokozás nem keletkeztet jogos védelmi helyzetet, ettől még erkölcsileg figyelembe kell vennünk ezt (és a folyamatos megalázó bánásmódot), ahogy a fellépő tudatzavart is, ezért hasonlóan az előbbi esethez, *itt sincs szó szükségtelen sérelemokozásról*, kegyetlenségről. A büntetőjogban az emberölés privilegizált, tehát enyhébben büntetendő esete a méltányolható okból származó erős felindulás. Ezekben az esetekben nem patológiás indulatról (ekkor a tudat „kóros elmeállapot” miatti elborulásáról van szó, és az elkövető nem büntethető, vagy büntetése korlátlanul enyhíthető), hanem (éplélektani) fiziológiás indulatról beszélünk, amikor az elkövetőnek beszűkül a tudata, eluralkodnak rajta az érzelmek, tudja ugyan, hogy mit tesz, de tette következményeinek világos végiggondolására képtelen.²³ Egy (feltételezett) bűnelkövető elfogásakor alkalmazott *túlzott hatósági erőszagnál* sem mindegy, hogy ez félelemből, rossz helyzetfelismerésből, vagy hatalmi túlkapásból történt-e, bár ennek egyértelmű megállapítása nem könnyű. A *reaktív öngyilkosság* is ehhez a ponthoz tartozhat, de hogy ez kegyetlenséget jelent-e (önkegyetlenséget, amikor az egyén feleslegesen okoz sérelmet magának), az szintén vitatott.²⁴ *A bosszúvágyból,*

mindíg viták tárgyát képezi, pl. a megelőző jogos védelemmel, a védelmi rendszer alkalmazásával kapcsolatban számos kérdés merülhet fel.

²² Vö. Belovics – Nagy – Tóth: i. m. 228. o. A könyvben található esetben a támadó a megtámadottnál jóval erősebb fizikumú, a fenti példában ez nem így van, a védekező nem tudja felmérni, hogy mi is a támadás valódi célja.

²³ I. m. 205. o., illetve Görgényi Iлона – Gula József – Horváth Tibor – Jacsó Judit – Lévy Miklós – Sántha Ferenc – Váradi Erika: *Magyar büntetőjog. Különös rész* (CompLex Kiadó, Bp., 2015) 70-75. o.

²⁴ Az agresszió és az öngyilkosság összefüggéseiről lásd: Szendi István: *Agresszió az öngyilkosságban* (In: *Lábjegyzetek Platónhoz. Az agresszió*, i. m.) 219-233. o. A szerző utal

tehát nem felindulásból, azonnali reakcióként elkövetett, korábbi sérelemkøzást (hónapokkal, évekkel később) megtorló sérelemkøzás jogosságáról is vita lehet az alkalmazott erkølcsi mércéből és a szituációból adódó egyedi sajátosságok megítéléséből adódóan, de ha az emberi méltóság tiszteletét vesszük figyelembe a morális álláspont kialakításakor, akkor ezt elfogadhatatlannak kell tartanunk.

2. A *proaktív erőszak* körébe sorolható agressziós formák.

2. 1. *Kegyetlenségnek nem tekinthető instrumentális erőszak.*

Az élet fenntartását, kiteljesítését vagy nagyobb sérelmek megakadályozását szolgáló önkorlátozáson alapuló instrumentális agresszió különböző változatai tartoznak ide. Nem kegyetlenség a *felesleges sérelmek elkerülésére törekvő* érdekérvényesítő, szülői elválasztó és fegyelmező agresszió, nevelői agresszió, normatív agresszió, „segítő” agresszió, illetve önagresszió. Az érdekérvényesítés, a szülői fegyelmezés, nevelés elviekben agresszió alkalmazása nélkül is megvalósítható, de az erőszak még az ennek visszaszorítására törekvő társadalmakban sem tűnt el teljesen. Például egy *gyermek fegyelmezése* céljából alkalmazott néhány óras „szobafogság” passzív agresszió, de általában manapság sem tekintik ezt kegyetlenségnek. Egy munkahelyi vezető a jobb teljesítmény érdekében alkalmazott verbálisan agresszív megnyilvánulásai sokszor visszatetszést váltanak ki, de nem gondolják ezeket kegyetlenségnek azok sem, akiknek szól, ha csak nem egyértelmű a megalázásra irányuló szándék. A *szabályok betartása* érdekében az állam normatív agressziót alkalmazhat, bizonyos korlátok megállapításán túl a komolyabb *bűncselekmények elkövetőinek megbüntetésé* is több-kevesebb (aktív vagy passzív) erőszakkal jár, hogy ez milyen mértékű lehet, függ az adott kultúra, társadalom sajátosságaitól is. Az elfogadható „segítő” agresszió lehet *gyógyításhoz szükséges* vagy éppen *„halálba segítő”* agresszió. Nem kegyetlenség az egészségügyi ellátás során a kezelést megtagadó, de saját helyzetét felmérni képtelen, önmagát és másokat veszélyeztető ember kényszergyógykezelése (de itt is óvatosan kell eljárni, a nem önkéntes pszichiátriai ellátás során érvényesülnie kell a fokozatosságnak, a beteg szabadságát a lehető legkisebb mértékben akadályozó és őt nem megalázó kényszer elvének). Az aktív eutanázia esetében az agresszió nem az élet fenntartását, hanem megszüntetését szolgálja, de a cél az, hogy a súlyos állapotú, gyógyíthatatlan beteget megkíméljük a rá váró szenvedéstől. Ennek alkalmazhatósága nagy vitákat vált ki napjainkban is, egy általános, az emberi méltóság tiszteletéből kiinduló morális nézőpontból az önkéntes aktív eutanázia nem feltétlenül minősül kegyetlenségnek

arra, hogy a klinikai kutatások kapcsolatot találtak az agresszió, az impulzivitás és az öngyilkos viselkedés között, ez a kapcsolat főként a fiataloknál áll fenn. Továbbá nem csak a reaktív, hanem a proaktív agresszió is összefüggésbe hozható az öngyilkossági magatartással. Mindezek háttérben genetikai tényezők, fejlődési rendellenességek (korai traumatizáció), neurobiológiai problémák állnak, ezek vezethetnek egy aktuális sérülés miatt önbüntetéshez.

(az emberi szabadság tiszteletéből levezethető), azokban az államokban, ahol elfogadták az aktív eutanáziát, ott is ennek önkéntes változata legalizált. Olykor az önagresszióknak is az élet kiteljesítése a célja, ilyen például a vallási okokból a bűntudat időszakban alkalmazott ételmegvonás, vagy éppen a szépség érdekében végzett fogyókúra. Az önagresszió legdurvább változata, az öngyilkosság lehet egy reménytelen élethelyzetből, nagy szenvedések elől való menekülés. Az öngyilkosságot az életszentség-felfogást képviselők – szemben az életminőség-elv alapján érvelőkkel – egyetlen esetben sem tartják indokoltnak. Az *államok közötti kapcsolatokban* a már korábban említett, védekezést szolgáló harci cselekményeken túl az emberi jogi sérelmek megakadályozására törekvő *humanitárius célú beavatkozások is elfogadhatók*, ezek az életet szolgáló instrumentális „segítő” agresszióknak minősülnek.²⁵

2. 2. A kegyetlenségnek tekinthető instrumentális erőszak.

A destruktív instrumentális agresszió különböző változatai, tehát *a felesleges sérelmekkel járó* érdekérvényesítő, szülői elválasztó és fegyelmező agresszió, nevelői agresszió, normatív agresszió, „segítő” agresszió, önagresszió, kívülállókval szembeni agresszió, illetve egy ideális rend, emberek leigázásával történő megteremtési kísérletei már kegyetlenségnek minősíthetők. Manapság a *területek, vagy más javak megszerzése* érdekében alkalmazott érdekérvényesítő agresszió nem eltűnt a fejlett civilizációjú társadalmakban, ahogy a szülői, nevelői agresszió visszaszorításáért is sok erőfeszítés történik. Egy rablógyilkosság, amely az egyént jobb anyagi helyzetbe hozza, az elkövető kiteljesedését szolgálja ugyan, de elfogadhatatlan károkozás mellett. Persze mindig felmerül, hogy mindenkire ugyanazok a mércék vonatkoznak-e, lásd Raszkolnyikov vívódását Dosztojevszkij regényében: vajon más szabályok vonatkoznak-e a különleges (vagy önmagát különlegesnek tartó) individuumra, mint a hétköznapi emberre? Nietzsche erre a kérdésre adott válaszát ismerjük, de Dosztojevszkij műveiben a határokat átlépő „Übermenschen” – akik közül Sztavrogin tetteit leginkább a következő pontban tárgyalt destruktív agresszióhoz kapcsolhatjuk –, képtelenek elviselni eszméik következményeit. A hétköznapi napokban a nyílt érdekérvényesítő és nevelői agressziót felváltották ezek *kevésbé nyilvánvaló, manipulatív formái*. A rend fenntartása érdekében alkalmazott normatív agresszió is kifinomultabbá vált, és sok esetben nem egyértelmű, hogy kegyetlenségről kell-e beszélnünk, vagy sem: látni fogjuk a hétköznapi kegyetlenség változatainak vizsgálatakor, hogy egy rend agresszió alkalmazása nélkül is lehet kegyetlen, pusztán amiatt, hogy az ember nem tud kiteljesedni az adott keretek között. A *konformista agressziót*, a rend fenntartóinak agresszióját is ide sorolhatjuk:

²⁵ A nemzetközi jog szerint humanitárius intervencióról a legalapvetőbb, első generációs, nem politikai jellegű emberi jogok meghatározott súlyú megsértése esetén lehet szó. Vö. Sulyok Gábor: *A humanitárius intervenció elmélete és gyakorlata* (Gondolat Kiadó, Bp., 2004) 131. o.

ekkor ugyan a rend érdekében alkalmaznak erőszakot a rend fenntartói, és ezért a sokszor a nyilvánvalóan felesleges sérelemokozást „szükségesnek” tartják, nem vizsgálják a kapott parancsot erkölcsi szempontból. A nemzetközi egyezmények szabályozása és a büntetőtörvényszékek gyakorlata alapján bűncselekménynek minősül, ha hivatalos személyek (és mások) rosszul, embertelen, megalázó módon bánnak fogvatartottakkal. A nem megfelelő bánásmód legsúlyosabb esete a *kínzás*, amely olyan tevékenység vagy mulasztás, amely súlyos testi vagy lelki fájdalom-okozással jár.²⁶ A kínzás fogalmát erkölcsi értelemben ennél tágabban is használhatjuk, ide sorolva pl. a „hétköznapi” (párkapcsolati, munkahelyi) lelki terrort is. A kínzás mindig fizikai vagy nem fizikai agresszióval járó kegyetlenség, amely súlyos sérelmeket okoz, célja a másik megtörése, ezért általában a *sérelem okozása folyamatos* vagy gyakran ismétlődő. A „segítő” agressziót időnként úgy valósítják meg, amely már felesleges szenvedésokozással jár, egy orvosi ellátás, vagy éppen egy humanitárius intervenció is átfordulhat indokolatlan sérelemokozássá, például ha hiányzik a megfelelő szakértelem. Vannak, akik bizonyos esetekben el tudják fogadni az öngyilkosságot, ha emberhez méltó életet valamilyen ok miatt nem tud élni az egyén, de más esetekben szükségtelen sérelemokozásnak, az önkegyetlenség legdurvább megnyilvánulásának tartják. Persze *elfogadhatatlan autoagresszió* nem csak az öngyilkosság lehet, hanem a fenti példánál maradva, a túlzásba vitt, egészségkárosító böjtölés vagy fogyókúra is. Már említettük, hogy a csoporton belüli agresszió csökkenése az ember esetében nem járt együtt az idegen csoportokkal agresszió mérséklésével.²⁷ De célszerűbb kívülállót mondani, hiszen jellemző a csoporton belül is a valamilyen okok miatt *idegennek*, vagy éppen kifejezetten deviánsnak tekintett emberek elleni erőszak.²⁸ Ugyanakkor az ember képes arra, hogy kiterjessze a „mi” érzését, és a különbségek helyett a hasonlóságokat keresse. Ez vezetett oda, hogy számos, korábban deviánsnak tekintett szubkultúra ma már elfogadottá vált Nyugaton, ha vannak is olyanok, akik továbbra is az idegent látják bennük. Más országok meghódításáért indított *háborút*, még ha nem is a pusztítás az elsődleges célja, kegyetlenségnek tekinthetjük, hiszen mindig csupán bizonyos emberek életét, egy meghatározott rend kiterjesztését, virágzását szolgálja, de olyan módon, hogy sokaknak felesleges szenvedést okoz. Az *ideális rend megteremtése* érdekében megvalósított destruktivitás, így az ehhez kapcsolható terrorizmus is nyilvánvalóan kegyetlenség. Az ember által megvalósított *természetpusztítást*, állatok megkínzását is a szükségtelen sérelmeket okozó instrumentális agresszió körébe sorolhatjuk, ezeket az utóbbi évtizedekben megpróbálják visszaszoríta-

²⁶ Vö. Kovács Levente – Sánta Ferenc: *A kínzás büntette a nemzetközi büntetőjogban* (Miskolci Jogi Szemle, 5. évf., 2010/ 2) 23-24. o. A szerzők a Kínzás elleni ENSZ Egyezmény kapcsán felhívják a figyelmet arra, hogy „A kínzás elkövetését nem igazolhatja semmiféle kivételes körülmény, így hadiállapot, háborúval fenyegetés, vagy belső politikai bizonytalanság sem. Nem mentesít a felelősség alól az előljáró parancsa sem.”

²⁷ Csányi: i. m. 690. o.

²⁸ I. m. 686. o.

ni több-kevesebb sikerrel, természetvédelmi előírásokkal, állatvédelmi törvényekkel.

2. 3. *A destruktivitás élvezete mint kegyetlenség.*

Ekkor az agresszió nem valamely „kívánatos” dolog elérésének az eszköze, hiszen éppen az *agresszió megvalósítása vagy elszenvedése* a „kívánatos” az egyén számára, ha úgy tetszik, az alávetés vagy az alávetettség helyzetének megteremtése, illetve felismerése és kihasználása jelenti az eszközt az ebben a helyzetben rejlő élvezet eléréséhez (így akár ezt is tekinthetjük a destruktív instrumentális agresszió egyik, sajátos kérdéseket felvető, ezért külön tárgyalandó változatának). A *szexuális sadizmus és mazochizmus* mellett ide sorolhatjuk a *sadista és mazochista személyiségek* agresszív, vagy agressziót eltűrő cselekedeteit. Az utóbbiak nem szexuális jellegű élvezetet találnak abban, hogy másokat teljes mértékben alávéssenek az akaratuknak, vagy abban, hogy mások akaratának alávéssék magukat. Freud a sadizmust először a nemi ösztön önállóvá lett, fő helyre került támadási összetevőjeként magyarázta, majd a halálösztönhöz kapcsolta: a sadizmus a halálösztön kívülvilág felé fordított része, amely a szexuális funkció szolgálatában áll, a mazochizmus eredetét pedig az organizmuson belül maradó libidinózan kötött romboló-ösztönben találta meg.²⁹ Fromm sadizmus-mazochizmus értelmezése Schrenk-Notzing algolagnia (a fájdalomkóros szenvedélyének aktív és passzív formája) fogalmához áll közel, és nem gondolja azt, amit Freud, hogy ezek a jelenségek mindig szexuális motivációkra vezethetők vissza.³⁰ Fromm sadomazochista (felhalmozó, bürokrata) karakterről is ír, mivel a kétfajta jellemvonás között szoros kapcsolat van, de az egyik meghatározóbb lehet mint a másik.³¹ A sadizmus nem feltétlenül jár fizikai agresszióval, hiszen a másik *lelki értelemben vett alávetése*, pszichikai sérelem okozása is örömet jelent az ilyen személyiségnek, Fromm is említi a mentális sadizmus jelenségét.³² A szexuális és nem szexuális sadizmus és mazochizmus a legkegyetlenebb tetteket eredményezheti. Ugyanakkor manapság vannak, akik úgy vélik, hogy a „BDSM” kategóriájába tartozó magatartásformák elfogadhatók, ha ezek két felnőtt korú személy önkéntes beleegyezése alapján szexuális „játékként” valósulnak meg. Ide tartozik a megkötözés, a kikötözés és a fegyelmezés, a dominancia és az alávetettség, illetve az ezektől megkülönböztetett sadomazochizmus, bár tágabb értelemben valamennyi esetben sadizmusról és mazochizmusról, illetve ezek szexuális változatairól van szó. Mondhatjuk, hogy ezekben a szexuális játékokban a sérelem okozása és elszenvedése szükséges, hi-

²⁹ Vö. Fromm: i. m. 646., 652. o.

³⁰ I. m. 410. o.

³¹ I. m. 428. Fromm sadista személyiségként utal Sztálinra, a sadomazochista karakterre pedig Heinrich Himmler a példája, akinek a személyiségét részletesen is vizsgálja, Hitlernél is felfedez sadista jellemvonásokat, de őt a nekrofilia klinikai eseteként elemzi. Vö. i. m. 409- 635. o.

³²I. m. 416. o.

szen a szexuális kielégülés feltételét jelenti, így nincs szó kegyetlenségről. Ez az érvelésmód persze számos problémát vet fel, hiszen ha pl. valakit csak a legdurvább sérelmek okozása, akár egy másik ember megkínzása és megölése tud kielégíteni, akkor erre is mondhatnánk azt, hogy a szenvedésokozás szükséges. Sade márk műveiben találhatunk e gondolatmenet melletti érveket (lásd erről a tanulmány II. részében írtakat). Elképzelhető az is, hogy az áldozat beleegyezik a halált okozó kínzásba, ez történt a német kannibálként elhíresült Armin Meiwes esetében, aki hirdetésben keresett embert elfogyasztás céljára. Nyilván az okozott és elviselt szenvedés mértékét figyelembe kell venni, nem ítélnéljük meg azonos módon az előbb említett cselekményt és egy kölcsönös beleegyezéssel, súlyosabb sérelemokozás nélkül megvalósított dominancián-alávetettségen alapuló szexuális játékot. De ettől még kitarthatunk amellett, hogy mindkét esetben kegyetlenségről (és öнкеgyetlenségről) van szó, hiszen a szükségtelen sérelemokozás akkor is fennáll, ha mondjuk valamelyik, a „BDSM” körébe sorolható szexuális játék során nem történik fizikai bántalmazás (csak parancsok teljesítése). Ugyanis ha valakinek az okozott örömet, hogy saját „korlátlan” uralmának alávetetheti szexuális partnerét, akkor tárgyként kezeli, ezzel megalázza őt, illetve az ezt elfogadó, az alávetettséget élvező fél szintén tárgyként tekint saját magára, és megalázza önmagát.

Ehhez a ponthoz nem csak a szadisták és mazochisták sorolhatók, hanem azok is, akik a *rombolásban találnak élvezetet*. Fromm a nekrofiliaát a hagyományosnál tágabb felfogásban értelmezi, nem csak a halottakhoz, rothadó dolgokhoz vonzódásként írja le, hiszen a nekrofil karakterre általában a rombolás, az *élőt életteleenné változtatás szenvedélye* jellemző, ez gyakran együtt jár az önpusztítás vágyával is, és akkor hatalmasodik el, amikor az egyén biofil törekvései akadályozva vannak, képtelen létrehozni valamit, kiteljesedni, az életet szolgálni.³³

2. 4. Az öncélú destruktív agresszió mint kegyetlenség.

Ebben az esetben az erőszak nem eszköz valamilyen cél elérése érdekében, és nincs szó arról sem, hogy az erőszak élvezetet jelentene megvalósítójának, a destruktivitás magáért a destruktivitásért történik. Az öncélú pusztítás alapvető jellemzője, hogy az ilyen tetteket elkövetők *nem tudnak valódi racionális magyarázattal* szolgálni tettükre, saját maguk számára sem, az általuk megjelölt indokokban (pl. egy rend fenntartása, vagy megalkotása) ők kételkednek leginkább. Nem sorolom az öncélú agresszió körébe a már tárgyalt destruktív erőszakformákat, a reaktív destruktív agressziót, a destruktív instrumentális agressziót, illetve a destruktivitás élvezetét, mivel ezeknél mindig van valamilyen valódi indoka az agressziónak: vagy egyébként elfogadható cselekvések válnak pusztítóvá, vagy az élvezethez

³³ I. m. 485., 509., 534. o. Fromm használja a szadistákkal kapcsolatban – nem teljesen a freudi értelemben – az anális karakter fogalmát és a nekrofiliaát az anális karakter elfajulásaként értelmezi, amikor a másokra már az uralkodás tárgyaként sincs szükség. I. m. 509. o.

jutás vágya áll a destruktivitás háttérében. Persze, mondhatjuk azt, hogy ezekben az esetekben is az adott karakterre jellemző destruktivitás nyilvánul meg ilyen módon, vagy a „gátolt” halálöszön lép működésbe.³⁴ De az említett formáknál a kegyetlen egyén számára is nyilvánvaló a kegyetlenség motivációja, illetve az adott körülmények (ideológia, társadalmi rend, a konkrét szituáció jellegzetességei, pl. frusztrációs helyzet vagy a konform viselkedésre irányuló nyomás) erősen befolyásolják a cselekvőt, ahogy a szociálpszichológiai vizsgálatok erre rávilágítottak (lásd erről a 3. fejezetben írtakat). Azonban ezek a magatartásmódok „átcsaphatnak” öncélú kegyetlenségbe, amikor már nem lehet az adott helyzetben „érthető” túlkapásokra hivatkozni, élvezetet sem jelent mások teljes kiszolgáltatottsága, az öncélú erőszak elkövetője egyszerűen azt érzi, hogy valami rombolásra készíti, és ő nem áll ellen ennek a készítésnek. Sztálinnál és Hitlernél is megfigyelhető ez az „átcsapás”, már nem a létrehozandó új rend, de nem is a félelem, vagy éppen a hatalom és a pusztítás élvezete mozgatta őket számos döntésük esetében, hanem romboltak pusztán a rombolás kedvéért. A béke időszakában tömeggyilkosságot, terrorcselekményt elkövetők általában valamilyen okra hivatkoznak tettük indítékaként, a bosszúra, valamilyen ideológiára, de sok esetben ezek csak fedőmagyarázatai az öncélú destruktív agresszióknak. A Columbine középiskolában, 1999-ben számos iskolatársuk és egy tanáruk életét kioltó Eric Harris és Dylan Klebold az általuk készített videofelvételeken többféle magyarázattal is szolgálnak a tetteik indítóoka-
it kutatók számára: bosszút akartak állni az iskolai megaláztatásokért, tiszteletre és hírnévre vágytak, illetve „politikai” céljuk is volt: „a kismizmizettek forradalmát” kívánták kirobbantani.³⁵ A 2011-ben hetvenhét embert meggyilkoló Anders Behring Breivik is forradalmárnak, politikai aktivistának tartja magát, tettét saját, különféle zavaros nézetekből összegyúrt szélsőjobboldali ideológiájával indokolta. Ezek szerint Harris és Klebold cselekményét reaktív és instrumentális destruktív agresszióknak, Breivikét pedig destruktív instrumentális erőszaknak kellene minősítenünk. Azonban mindkét esetben azt mondhatjuk, hogy ugyan a felsorolt okok biztosan szerepet játszottak abban, hogy végül erőszakot alkalmaztak az elkövetők, de a kegyetlenség mértékére, a megvalósítás brutalitására már nem szolgálnak megfelelő magyarázatként. A sorozatgyilkosokról (akik rejtőzködnek, a legkevésbé sem akarnak személyes hírnevet, mint számos tömeggyilkos) az elmondottak még inkább megállapíthatók általában. Ha valamilyen – a tetteket elemzők számára – racionálisan körülhatárolható célból kezdenek is el gyilkolni (pl. eltüntetik az útjukban álló személyeket, vagy a véletlenszerűen kiválasztott áldozatok feletti korlátlan hatalmukat akarják megélni, tehát a legdurvább szadizmus mozgatja őket), egy idő után úrrá lehet rajtuk a rombolás szenvedélye, és a pusztítás célját magában a pusztításban találják meg.

³⁴ Pabis Eszter Reemtsma nézetei alapján is arra mutat rá, ahogy már szóba került, hogy az öncélú erőszak esetében nem találhatóunk semmiféle racionális okot. Pabis: i. m.

³⁵ Vö. Elliot Aronson: *Columbine után. Az iskolai erőszak szociálpszichológiája* (fordította: Varga Katalin, Ab Ovo Kiadó, Bp., 2009) 90-91. o.

2. 5. *A cél nélküli destruktivitás mint „abszurd” kegyetlenség.*

Az „abszurd” kegyetlenség nem azonos az öncélú kegyetlenséggel, mégpedig azért nem, mert megvalósítójának nincs semmiféle célja. Racionális okokról szintén nem beszélhetünk, az elkövető nem is próbál semmiféle „fedő” indokra hivatkozni, maga sem érti mi történt, de mivel úgy véli, hogy minden értelmetlen, nem is nagyon keres magyarázatot a tettére és nem is bánja azt. A kriminológiai kutatások feltárják azokat a tényezőket (pszichológiai okok, családi környezet, a függőségek szerepe), amelyek az emberölési cselekmények nagy részét elkövető fiatal férfiakat jellemzik³⁶, azonban valódi magyarázatokat nem képesek adni, mert számos más, a feltártakhoz hasonló problémával küszködő ember nem válik gyilkossá. Az abszurd kegyetlenség pedig eleve levezethetetlen az elkövető addigi élettörténetéből (hiszen látszólag „minden rendben” volt vele), vagy az adott helyzetből. Camus Meursault gyilkosságát *Az idegen* című kisregényében ilyen abszurd tettként mutatja be: Meursault nem jellemezhető pusztításvággal, egyszerűen hozzá került egy pisztoly, amit egy kését kihúzó arabbal szemben használ is, de nem védekezésképpen (mert elsétálhatna onnan), nem is gyűlöletből (teljesen közömbös neki a férfi), hanem azért, mert zavarja a nagy forróság a tengerparton, erősen verejtékezik, nem érzi jól magát (de ez nem olyan fokú frusztráció, ami egy ilyen durva tettet valamennyire is megmagyarázhatna). Meursault a már mozdulatlan testre még négyyszer lő rá.³⁷ Közismert, hogy Camus esszéiben elutasítja mind az öngyilkosságot (az emberhez egyedül az méltó, ha szembenéz az abszurdal, követeli a megvalósíthatatlan érthetőséget, tehát lázad az abszurd ellen), mind a gyilkosságot (az ember lázadásának tiszteletben kell tartania a határt, melyet önmagában fedez fel; ha a lázadó ezt a határt – miszerint mindenkit megillet a méltóság – átlépi, újból önmagát tagadja meg).³⁸

17

Fromm szerint az emberi instrumentális agresszió növekedése, illetve a destruktív szenvedélyek felerősödése civilizációs változásokkal magyarázhatók, az urbanus forradalommal, a munka specializálódásával, a felesleg tőkévé alakításával, az uralkodó osztály létrejöttével, azaz a patriarchális, tekintélyelvű társadalmak kialakulásával.³⁹ Viszont nehezen lehetne azt állítani, hogy az emberi erőszak egyre kiterjedtebbé vált a történelem során és ez tetőzött a II. világháborúban. Először is különbséget kell tennünk a *háborúk során megvalósított* és a *béke időszakában*

³⁶ Lásd erről: Tamási Erzsébet: *Békésebb világ – fiatal gyilkosokkal* (In: *Különös kegyetlenséggel... Emberölést elkövető fiatalok és fiatal felnőttek kriminológiai vizsgálata*, szerkesztette: Tamási Erzsébet, Országos kriminológiai Intézet, Bp., 2015) 32-34. o.

³⁷ Albert Camus: *Az idegen* (fordította: Ádám Péter, Kiss Kornélia, Európa, Bp., 2016)

³⁸ Vö. Albert Camus: *Sziszüphosz mítosza* (fordította: Vargyas Zoltán, In: *A pestis, Sziszüphosz mítosza* Európa, Bp., 1991), illetve *A lázadó ember* (fordította: Fázsy Anikó, Bethlen Gábor Könyvkiadó, Bp., 1993)

³⁹ Fromm: i. m. 237-244. o.

elfogadott, „mindennapi” erőszak között. Ez utóbbinak a szintje eltérő volt a különböző kultúrákban, illetve történelmi korszakokban, illetve ha a nyugati folyamatokat nézzük, azt mondhatjuk, hogy bizonyos, az Újkor kezdetén megindult változások éppen a „hétköznapi” agresszió csökkenését eredményezték. Norbert Elias nagyszabású civilizáció-elméletében utal a 16. században kezdődő civilizációs átalakulásokra: az emberek egyre jobban eltűntetik, elfojtják mindazt ami „állati”, ami közönséges, illetlen, fokozódik az önkontroll kényszere, megváltozik a szégyen-, illetve a feszélyezettségküszöb (megfigyelhető ez az étkezés közben tanúsított viselkedés, a „természetes intéznivalók”, a hálólhelyiségben való viselkedés és a férfi és nő közötti kapcsolat vonatkozásában). A középkorban mindennapos testtest elleni támadást, az állandó háborúskodást felváltotta egy „viszonylagos önmérséklet”, a háborúk az Újkortól csupán meghatározott tér-időbeli enklávékra korlátozódnak. A fizikai támadásra csak bizonyos, a központi hatalom által szentesített esetekben kerülhet sor, pl. amikor rendőr áll szemben a bűnözővel, nagyobb tömegek csak háborús vagy forradalmi összecsapás kivételes időszakaiban folytathatnak harcot egymással. A civilizált társadalmak mindennapjaiban is megvan a támadó-ösztön kiélésének kifinomult és pontosan körülhatárolt lehetősége: Elias a versenysportokat említi, amit többen néznek, mint ahányan részt vesznek benne, így közvetett módon, a játékkal, a versenyzővel való azonosulás során élhetőek ki az ilyen irányú affektusok.⁴⁰

A kegyetlenség sokféle szempont szerint csoportosítható. Ahogy már szó volt róla, beszélhetünk egyéni kegyetlenségről és a rend kegyetlenségéről. Az egyéni kegyetlenség lehet másikon gyakorolt kegyetlenség és önkegyetlenség. A rend kegyetlensége alatt egy adott közösségben elfogadott – megengedett vagy kifejezetten elvárt – kegyetlenségek, illetve a nem tudatos, nem nyilvánvaló kegyetlenségek összességét értem, amelyeket az adott rend bizonyos szabályai, mechanizmusai, eljárásmodjai tartanak fenn. Minden rendben jelen van a kegyetlenség, de a kegyetlenség rendjében, illetve államában ez az adott rend lényegéhez tartozik. Egy rendben a legritkább a nyíltan felvállalt kegyetlenség, gyakoribb a leplezett kegyetlenség, amikor a sérelemokozás tényét nem tagadják, de annak szükségességét bizonyítják (a kegyetlenség államaira is ez jellemzőbb inkább). Előfordul továbbá, hogy az emberek még sérelemokozásnak sem érzékelik a rend mechanizmusából, nem szándékoltan, nem megtervezett módon adódó, a mindennapokban jelen lévő kegyetlenséget. A hétköznapi kegyetlenségeket leplezett, illetve nem tudatos, nem érzékelt kegyetlenségek alkotják.

A kegyetlenség foka alapján – a kegyetlenség értékelőjének szempontjából – megkülönböztethetjük akár a felfoghatatlan kegyetlenséget, a nehezen felfogható iszonyatot (vagy rémséget, rettenetet), ezek szükségszerűen fizikai agresszióval

⁴⁰ Norbert Elias: *A civilizáció folyamata* (fordította: Berényi Gábor, Gondolat, Bp., 2004) 106-261. o. Elias elméletét az erőszak csökkenéséről (amelyhez tehát a megnövekedett külső és belső kontroll egyaránt hozzájárult) kriminológiai kutatások is igazolták. Tamási: i. m. 21-22. o.

járnak (de a valódi cél lehet egy rend szimbolikus valóságának szétrombolása is, mint a terrorizmus esetében). Az általában kegyetlenségnek tartott viselkedésmódok kapcsán beszélhetünk *brutalitásról* (fizikai és pszichikai sérelemokozással járó agresszió esetén), *megalázásról* (kizárólag pszichikai sérelemokozással járó agresszió esetén), *érzéketlenségről* (ha nincs szó agresszióról), a két utóbbi kegyetlenség előfordulása a leggyakoribb a civilizált rend hétköznapjaiban. Az, hogy milyen magatartást, szokást minősítünk kegyetlenségnek (és azt milyen fokú kegyetlenségnek tartjuk), nyilvánvalóan függ az alkalmazott *erkölcsi mércétől*, illetve *civilizációs szinttől*. Ami például az ókori görög városállamokban, vagy Rómában nem minősült kegyetlenségnek, azt mai szemmel brutálisnak vagy iszonyatosnak tarthatjuk. Érdemes ismét Norbert Elias meglátásaira utalni ezzel kapcsolatban, aki emlékeztet arra, hogy az ókori görög kultúrában (ahogy a Római Birodalomban, vagy a középkori Európában is) másként viszonyultak az erőszakhoz, mint napjainkban: *más volt a megengedett erőszak általános szintje*, az erőszak fölötti kontroll szervezettsége, és az ezeknek megfelelő lelkiismeret-állapot. Bár a társadalmi csoportokon belül mindig kisebb volt az erőszak, mint a csoportok között (lásd erről a korábban írtakat), az ókorban nem volt akkora különbség, mint a modernítésben: a nemzetállamokon belüli és az államközi konfliktusokban elfogadott erőszak mértéke meghatározó módon különbözik. A görög városállamokban is nagy volt annak az esélye, hogy valakit fizikai atrocitások érnek, az egyénnek meg kellett magát védenie, illetve a rokonokra hárult elsősorban a gyilkosság megbosszulásának, a rend „helyreállításának” feladata.⁴¹ Az erőszak számos – ma már elutasított – megnyilvánulási módját elnézték, ez így volt az ókori olimpiai játékokon is, ahol a pankrációban vagy a bokszban megengedett volt az erőszak olyan mértékű alkalmazása, amely a mai sportban elképzelhetetlen lenne: így például a pankrációban nem zárták ki azt a versenyzőt, aki úgy győzött, hogy eltörte ellenfele ujjait. A verseny addig tartott, amíg az egyik fél fel nem adta a harcot, vagy éppen bele nem halt a küzdelembe.⁴² A fenti fogalmakat használva, a sporteseményeken megengedhetőek voltak olyan magatartási módok, amelyeket mi már brutalitásnak éreznénk, a római gladiátorjátékokat pedig iszonyatként utasítjuk el ma. Elias felhívja a figyelmet, hogy a görög és a római korban nem keltett felháborodást a népirtás, egy legyőzött város férfilakosságának lemészárlása, a gyerekek és a nők rabszolgasorba vetése, ez esetleg sajnálatot ébreszthetett, de széleskörű elítélést nem.⁴³ Az ógörögben nem találhatunk olyan szót, amely megfelelne a mi lelkiismeret szavunknak (individualizált, „belső hang”). Szókratész és az őt követő filozófusok az igazságosság erkölcsi erényének alapvető jelentőségét emelték ki, de minden ember életének egyenlő tiszteletéről nem beszéltek – tehetjük hozzá Elias elemzéséhez, illetve arra a szerző is utal, hogy Szókratész „daimónja”, sem mai

⁴¹ Norbert Elias: *A sport eredete mint szociológiai probléma* (fordította: Kovács Lola. Replika, 1998, 29. szám) 44-45. o., 53-54. o.

⁴² I. m. 46-48 o.

⁴³ I. m. 51. o.

értelemben vett lelkiismeretet jelenti, még ha – bizonyos értelmezések szerint – közel is áll ahhoz (de ekkor is kivételes jelenségnek kell tekintenünk).⁴⁴ Elias figyelmeztet arra, hogy az erőszak erkölcsi elutasítása és az erőszak feletti kontroll nem egyszer és mindenkorra rögzült civilizációs adottságok: társadalmi folyamatok eredményei, ezért társadalmi átalakulásokkal ezek is változhatnak, ezt példázzák a náci büntettek (vagy mások, Elias által nem említett példa lehet a sztálini rémuralom időszaka a Szovjetunióban).⁴⁵ A 20. századi tömeggyilkosságok szinte egyöntetű mai erkölcsi elítélése arra utal, hogy az erőszak elfogadhatatlansága általánosan érvényes maradt a nyugati civilizációban, ugyanakkor az említett történések a civilizációs vívmányok törékenységét is nyilvánvalóvá tették. Mindez kiegészíthető azzal, hogy a II. világháború után az erőszak elutasítása megerősödött és kiterjedt (az alapvetően békésebb világban ugyan emelkedett az életellenes bűncselekmények száma 1955-től 1995-ig, de ezt követően világszerte zuhanni kezdett)⁴⁶, illetve a nemzetközi rendszer az erőszak tilalmára épül (tiltott a fegyveres erőszak, illetve az ezzel való fenyegetés). A nemzetközi jogi normák persze nem jelentik a háborúk és a háborús visszaélések megszűnését (a genfi és a hágai jog sem érvényesül mindig), de az erkölcsi érzékenység magas szintjét mutatja, hogy a korábbiaknál nagyobb erkölcsi felháborodást okoznak a háborús túlkapások, a kínzások, a polgári lakosságot érintő atrocitások, a „civilizált” országok közvéleménye a saját katonáik által elkövetett és feltárt háborús visszaéléseket is elítéli. Ki kell emelni továbbá, hogy a 20. század látványos civilizációs töréseihez a civilizációban eleve benne rejlő folyamatok vezettek, nem „kívülről” jövő, és minden előzmény nélküli, „hirtelen” változásról van szó. A 19. századi háborúnak induló I. világháború kiterjedésének, a civilizált világban már elképzelhetetlennek tartott kegyetlenségének hátterében bizonyos társadalmi, politikai, gazdasági folyamatok felerősödése áll. A teljesség igénye nélkül ezek közé sorolható, hogy az új technikai eszközök bevetése miatt a háború indusztriálódott, a katona maga is az uralhatatlan és hihetetlen pusztításokat okozó technikai eszközök alárendeltjévé vált, továbbá a kezdeti célok megvalósításának elmaradása miatt a háború totalizálódott, azon túl, hogy a hátszág minden addiginál nagyobb mértékben támogatta a harcolókat, a felek minden eszközt bevethetőnek ítélték egymás ellen, hiszen úgy ítélték meg, hogy ők a civi-

⁴⁴ I. m. 53. o. Más felfogás szerint a „daimóni hang” nem a lelkiismeret előképe, inkább a gondviselés szimbóluma. Vö. Platón: *Szókratész védőbeszéde* (fordította Mogyoródi Eme-se, In: Platón: *Euthüphrón, Szókratész védőbeszéde, Kritón, Atlantisz, Bp., 2005*) 137. lábjegyzet, 108. o.

⁴⁵ I. m. 50. o. Elias elméletével kapcsolatban ezért nem tartható Gyáni Gábor kritikája, amely szerint nincs igazuk az erőszak egyenes vonalú csökkenését állító fejlődéseméleteknek, mert az erőszak (vagy annak valamely formája) bizonyos társadalmi változások hatására újraéledhet. Gyáni: i. m. 284-288. o. Láttuk, hogy ezt állítja Elias is.

⁴⁶ Lásd erről: Tamási: i. m. 17-18. o. 2012-ben kevesebb, mint félmillió ember vált emberölés áldozatává a világon. A szerző számos okot felsorol, amely ennek hátterében állhat (pl. demográfiai okok, nagyobb a lebukás veszélye, kevesebb a bűnözési alkalom).

lizáció, a fejlődés letéteményesei, szemben az ellenfél barbárságával.⁴⁷ A II. világháborúról ugyanezek a jellemzők (totális mozgósítás, industrializáció, a civilizáció és a barbárság szembeállítása) még inkább elmondhatók. A holokauszt pedig nyilvánvalóvá tette, hogy a kegyetlenség kevésbé látványos, „civilizált” változatai (pl. az idegenné nyilvánítottakkal való bánásmód) és bizonyos elfogadott társadalmi mechanizmusok (pl. a konformitásra készítő felügyeleti intézményekben alkalmazott manipulatív technikák) egy adott történelmi szituációban a felfoghatatlan kegyetlenség rendjét eredményezhetik.

A másikon gyakorolt egyéni kegyetlenség elkövetőjének *tudatossága* alapján lehet tudatos és nem tudatos. *Tudatos* egyéni kegyetlenségről van szó, ha a kegyetlenséget tevőlegesen vagy mulasztással megvalósító egyén (1) *akarja* a szükségtelen sérelemokozást, vagy (2) *belenyugszik* tettének ilyen következményébe. Esetleg (3) *számol ezekkel a következményekkel*, és bár bízik abban, hogy elmaradnak, mégis olyan cselekedet vállal, amely szükségtelen szenvedéssel járhat. Tudatos kegyetlenség végül az is, ha valaki (4) *eltűri* az általa észlelt, mások által megvalósított, vagy az együttélés rendjéből adódó, jogtalannak nem minősülő, de általa felismert kegyetlenséget. Fontos, hogy *egyik esetben sem találhatunk mentő körülményt* (hiszen az egyén akarta a szükségtelen sérelem bekövetkezését, belenyugdott tettének szükségtelen szenvedéssel járó következményébe, ezt eredményező megengedhetetlen kockázatot vállalt, vagy eltűrt olyan szenvedést, amit megszüntetethetett vagy mérsékelhetett volna). Mivel itt a kegyetlenséget erkölcsfilozófiai aspektusból vizsgáljuk, ezért az egyéni felelősséget a büntetőjogi értelmezéstől némileg eltérően kell felfognunk. A büntetőjogban a bűnösség kapcsán használják a szándékosság és gondatlanság fogalmait, amelyeket a kegyetlenség filozófiai szempontú leírása során is alkalmazhatunk.⁴⁸ A tudatos egyéni kegyetlenséghez kapcsolódó magatartásmódok egyaránt lehetnek *büntetőjogilag relevánsak és irrele-*

⁴⁷ Vö. Balogh László Levente: *Az erőszak laboratóriuma. Az első világháború erőszak-tapasztalatáról* (In: *Az erőszak reprezentációi*, i. m.) 49-65. o.

⁴⁸ Egyenes szándék (dolus directus) esetén a bűncselekmény elkövetője tettének következményeit kívánja, esetlegesen szándék (dolus eventualis) esetén e következményekbe belenyugszik. A gondatlanságnak csak az egyik formája tudatos (luxuria), amikor az elkövető ugyan előre látja cselekményének lehetséges következményeit, de könnyelműen bízik azok elmaradásában, hanyagság (negligentia) esetén e következmények lehetőségét azért nem látja előre, mert a tőle elvárható figyelmet vagy körültekintést elmulasztja. Részletesebben lásd: Belovics – Nagy – Tóth: i. m. 168-175. o. A *tudatos kegyetlenséghez* a *szándékosság* és a *tudatos gondatlanság (luxuria)* kapcsolható. Az egyenes szándékot nem nagyon kell magyarázni: a legtöbb, a közvélemény által kegyetlenségnek minősített esetben az elkövető kívánja, hogy a szükségtelen fájdalom megvalósuljon. Az emberölés büntettének kapcsán bizonyos esetekben a büntetőeljárás során megállapítják a végrehajtás különös kegyetlenségét. Esetlegesen szándék is fennállhat persze, ha az elkövető belenyugszik abba, hogy más szükségtelenül szenved a tette miatt. Igaz, hogy luxuria esetén az egyén bízik magatartása előre látható rossz következményeinek elmaradásában, tehát nem kívánja más szükségtelen szenvedését, de az adott magatartást választva mégis számol ennek lehetséges bekövetkezésével. Ha úgy tetszik, vállalhatatlan kockázatot vállal.

vánsak, hiszen az olyan kegyetlenségek, amelyet a törvény nem tilt, vagy kifejezetten előír, jogilag nem, csak valamely erkölcsi mérce szerint minősülnek kegyetlenségnek. Ez a mérce lehet morális (erkölcsi konszenzuson alapuló) vagy valamiféle etikai (a jó élet egy meghatározott értelmezésén alapuló) mérce. A tudatos egyéni kegyetlenség erkölcsi fogalmához azonban olyan tudatos magatartás is tartozik – lásd a (4) pontot – amely büntetőjogilag mindenképpen irreleváns (tehát itt nem az állam által is büntetett segítségnyújtás elmulasztásáról van szó). A kegyetlenség leggyakoribb, de a legnehezebben azonosítható fajtája a *nem tudatos* kegyetlenség, ekkor az egyén *észre sem veszi*, hogy magatartása szükségtelen sérelmet eredményez, bár ha nagyobb figyelemmel, vagy érzékenységgel közelítene a másikhoz, akkor tudhatná ezt. A *nem tudatos* kegyetlenség tehát *az érzékenység és a tudás (a megértés) fogyatékoságaira* vezethető vissza. A nem tudatos kegyetlenség az esetek nagy többségében nem valamelyik, büntetőjog által szabályozott bűncselekmény hanyagságból (nem tudatos gondatlanság, negligencia) fakadó megvalósítását jelenti, sőt, általában különleges erkölcsi érzék kell ezek felismeréséhez, ezért a társadalmi erkölcsi elítélés is elmarad. Másfelől vannak olyan esetek, amikor büntetőjogilag felelősségre vonják az elkövetőt hanyagság miatt – pl. ha egy járművezető fáradtan beül az autójába, elalszik a volán mögött, és halálos áldozatokkal járó balesetet okoz – de mégsem minősíthetjük a cselekedetet kegyetlenségnek, hiszen találhatunk „felmentő” indokot: nem lehet szó az érzékenység és a tudás fogyatékoságáról, mivel a sofőr nem volt tudatánál, amikor a baleset megtörtént. A sofőr valóban tudhatta volna, hogy súlyos következményei lehetnek annak, ha beül fáradtan az autójába, ezért az erkölcsi és a jogi felelőssége fennáll, de nem bélyegezhetjük kegyetlennek: ezzel csak az erkölcsileg leginkább elítélendő tetteket illelhetjük (a fokozati különbségeket szem előtt tartva). A nem tudatos egyéni kegyetlenség nyilvánvalóan nem azt jelenti, hogy valaki nincs tudatánál, amikor kegyetlen, hiszen ez kizárja, hogy kegyetlenségről beszéljünk, mint ahogy az is, ha valaki komoly tudatzavarban, mentális betegségben szenved (persze azon lehet vitatkozni, hogy ez mit jelent, az örültség kérdésére még visszatérek). Nem tudatos kegyetlenségért akkor ítéletet lehet el az egyént morálisan – képességeire, helyzetére, egyedi sajátosságaira tekintettel – ha *elkerülhette volna a sérelemokozást*, amely tehát *figyelmetlenségéből, felületességéből, közönyéből következik*, ezek pedig nem jöhetnek szóba „felmentő” indokként.

Egy *rend esetében* a rend működtetői (vezetők, végrehajtók) fenntarthatnak olyan struktúrákat, amelyekről tudják, hogy azok bizonyos embereknek felesleges sérelmeket okoznak, de ezen nem akarnak, vagy nem képesek változtatni, és előfordulhat az is, hogy a rend működésmódjából fakadó kegyetlenséget nem ismerik fel, sőt olykor még maguk a kárvallottak sem érzékelik, hogy sérelem érte őket, vagy azt szükségesnek tekintik. Az állam, illetve bármely intézmény vezetőinek erkölcsi felelőssége fennáll, ha egy szükségtelen sérelemokozással járó rendelkezést fogadnak el, és kifejezetten akarják, hogy a sérelem bekövetkezzen, vagy beenyugszanak ebbe, esetleg számolnak ezzel, de bíznak abban, hogy elmarad a sérelemokozás. Ahogy akkor is felelősek, ha *eltűrik* az adott renden belüli szemé-

lyek, szervezetek nyilvánvalóan elfogadhatatlan sérelemokozását (pl. a megvesztegetőket jogtalan előnyhöz juttató, másokat ezzel megkárosító korrupst hivatalnokok tevékenységét).⁴⁹ Az egyéni kegyetlenség megvalósítója sok esetben csupán *végrehajtója* a kegyetlenség adott rendjéből következő cselekedetnek: egy katona vagy egy tisztviselő ugyan gyakran tudja, hogy amit tesz, az kegyetlenség, de nem biztos, hogy kívánja tetteinek következményeit.⁵⁰ Ha felelősségre vonják tettéért, a „parancsra tettem” védekezést használja. Előfordulhat, hogy a végrehajtó nincsen tisztában tetteinek valódi súlyával, mint ahogy bizonyos esetekben a kegyetlenség elrendelője (egy hatalommal felruházott személy, vagy egy szervezet) is szükséges sérelemokozásnak tart olyan magatartást is, amelynek szükségessége megkérdőjelezhető (pl. azok kilakoltatását, akik nem tudják fizetni lakáshitelüket).

Beszélhetünk *önkegyetlenségről* is, ekkor az egyén *saját magával* kegyetlen, mert ezt kívánja meg a maga elé tűzött célja (önmagára is csupán mint célja elérésének eszközére tekint), vagy szándékosan *olyan helyzetbe hozza magát*, amellyel *kiteszi magát* mások kegyetlenségének. Ritkábban fordul elő, hogy ezt valaki *élvezi* (ekkor a már említett mazochista személyiségről van szó). Általában inkább arról van szó, hogy bizonyos okok miatt – pl. azért, mert egy közösségbe mindenáron be akar kerülni, esetleg munkája megtartása, a várt előrelépés miatt, – *eltűri* mások vele szembeni kegyetlenségét, pedig *ezt el tudná háritani* olyan módon, hogy nem kockáztatná még nagyobb szenvedés elviselését. A családon belüli erőszak áldozatai nem tartoznak ki ide, hiszen ők sokszor úgy érzik, hogy nincs módjuk változtatni a helyzetükön (még ha ez olykor valójában nem is így van, az erőszakos fél manipulációjának is kitett áldozattól nem várhatunk pontos helyzetfelismerést). Ezért nem lehet azzal vádolni valakit, aki ilyen helyzetben – pl. egy romboló párkapcsolatban – marad évekig, hogy ezt azért csinálta, mert „megérte” neki vállalni a kapcsolat fenntartását, vagy kifejezetten élvezte az erőszakot, a megaláztatást. Az ilyen álláspont megfogalmazása, *az áldozat hibáztatása* a hétköznapi kegyetlenség egyik tipikus, a másik megértésének hiányából fakadó változata. Az öngyilkosság kérdésével részletesen nem foglalkozom ebben az írásban, de – ahogy ez korábban is szóba került –, vannak, akik teljesen elutasítják az öngyilkosságot, a legdurvább önkegyetlenségnek tartják, mások bizonyos esetekben elfogadják (pl. nagy fizikai szenvedés átélésekor). Egy harmadik megközelítés az egyéni autonómiából fakadó döntésnek tekinti az öngyilkosságot: egy ember döntését a saját haláláról milyen alapon minősíthetjük szükségtelennek és így kegyetlennek? Az öngyilkosságot valóban nem minősíthetjük eleve önkegyetlenségnek, a körülményeket is mindig figyelembe kell venni, de soha nem tudjuk feltárni teljesen, hogy miért is lett valaki öngyilkos (még akkor sem, ha mondjuk egy búcsúlevélben találunk megjelölt okot, vagy okokat). Az erkölcsi ítélkezéssel ezért vigyázni kell: az öngyilkosság kapcsán

⁴⁹ A korrupció az államban könnyen az állam korrupciójává válhat – állapítja meg John Adams „öngyilkos demokráciával” kapcsolatos nézetei kapcsán Közhalmi László. Lásd: *A korrupció* (Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Gazdasági Büntetőjogi Kutatóintézet, Pécs, 2015) 64. o.

⁵⁰ De eshetőleges szándék, vagy luxuria mindenképpen fennáll.

az önkegyetlenség fogalmával inkább csak a fájdalomunkat fejezzük ki, mert *úgy érezzük*, hogy egy ember szükségtelenül halt meg (mert megmenthető lett volna, ha segítséget kap, mert nem találunk valódi magyarázatokat a tetteire, stb.).

A *gonoszság* és a kegyetlenség összefüggéséről csak néhány megjegyzést tennék. Egy ember vagy egy emberi csoport tudatos kegyetlenségét minősíthetjük gonosz tettnek is, a kegyetlenség rendjét a gonoszság rendjének is tekinthetjük, de az egyéni vagy egy rendet jellemző nem tudatos kegyetlenséget már nehezebben tudjuk kapcsolatba hozni a gonoszsággal. Az empátia és a megértés fogyatékoságaiból adódó hétköznapi figyelmetlenséget, felületességet, közönyt, mások meg nem értését – bár sok szenvedést okozhatnak – általában nem tartjuk gonoszságnak. Ugyanakkor ezek gonoszsággá válhatnak olyan körülmények között, amikor pl. az empátia képességének fogyatékoságán emberéletek múlnak. Lényegében ezt érti Hannah Arendt a *gonosz banalitása* alatt, amikor Adolf Eichmannról, a zsidó deportálások megszervezéséért felelős SS tisztről írva rámutat, hogy Eichmann gonoszságához mélységes konformizmusa, gondolatlansága, a másik ember helyzetébe való beleérzés teljes hiánya vezetett.⁵¹ Számára a legfontosabb mindig a kapott parancs minél tökéletesebb végrehajtása volt, amikor a zsidók deportálásának megszervezésének feladatát kapta, erkölcsi szempontokat nem mérlegelt. Arendt felfogását sokan *kritizálják*, pl. vannak, akik úgy vélték, hogy a nácik emberi arcának felmutatásával, tetteik „megértésével” kisebbitjük bűneiket. Claude Lanzmann is így látja, szerinte Eichmann cselekedetei korántsem minősíthetők banálisnak (ezt Arendt nem állítja), Jean Améry kínzóiról, a „tucatarcú” gestapósokról írva szintén megkérdőjelezi, hogy „hétköznapi gonoszság” lett volna, amit ők műveltek.⁵² Ha a gonosz banalitásáról beszélünk, akkor nem a bűnösök felelősségét akarjuk csökkenteni, hanem arra utalunk, hogy a kegyetlenség rendjében nagyon is hétköznapi emberek borzalmas tetteket követhetnek el, illetve a gonoszságnak nem minősített hétköznapi kegyetlenségek bizonyos körülmények között a kegyetlenség rendjének létrejöttét, fennmaradását segítik elő.

Az „*örület*” kérdése minduntalan felmerül a kegyetlenséggel összefüggésben. Ha valamilyen brutalitásról, iszonyatról, különösen, ha „felfoghatatlan” kegyetlenségről van szó, általában azt mondjuk, hogy azok, akik eltervezték és végrehajtották mindezt, „*örültek*”. Ezzel *eltoljuk magunktól a problémát*: a mi világunkban, a normalitás világában ilyesmi nem fordulhat elő. Az igaz, hogy a kutatások szerint a tömeggyilkosságok elkövetői komoly pszichiátriai zavarokkal jellemezhetők, és az is igaz, hogy az erőszakos bűncselekmények elkövetői gyakran pszichopátáknak

⁵¹ Vö. Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról* (fordította: Mesés Péter, Osiris, Bp., 2000) 33-68., 157-173., 308-326. o.

⁵² Claude Lanzmann: *A megértés obszcenitása. Egy este Claude Lanzmann-nal* (fordította: Babarczy Eszter, Thalassa, 1994, 1-2.) 283. o., illetve Jean Améry: *A kínvallatás* (In: J. Améry: *Túl bűnön és bűnhődésen. Esszék*, fordította: Blaschik Éva, Múlt és Jövő Kiadó, Bp., 2002) 46. o. Lanzmann károsnak tartja az olyan dokumentumfilmeket, mint amilyen pl. Wirths-ról, az auschwitzi orvosról készült. A kérdésről lásd: Liska Márton: *A holokauszt mint társadalmi traumatizáció* (Múltunk, 2006/3) 168-169. o.

tekinthetők (bizonyos adatok szerint Észak-Amerikában az ilyen bűncselekmények elkövetőinek legalább fele pszichopata, akik általában alacsony intelligenciával is jellemezhetők).⁵³ Ugyanakkor látni kell, hogy az erőszakos bűnözők nagy hányada nem pszichopata, illetve számtalan pszichopata nem követ el törvénybe ütköző cselekedeteket, ami nem azt jelenti, hogy nem kegyetlenek, csak éppen hétköznapi módon azok, például érzéketlenül, másokat kihasználva, manipulálva törnek előre a hivatali vagy a céges ranglétrán.⁵⁴ Arra is rá kell mutatni, hogy a másokat céljai érdekében felhasználó sikercentrikus ember, vagy a hétköznapi kegyetlenségek valamely egyéb változatát, így pl. a „tekintet elfordításának” vagy a „felszínesség” kegyetlenségét (ezeket lásd a II. részben) megvalósítók nagy része feltehetően nem pszichopata, inkább csak közömbös, az adott esetben a másik helyzetébe való beleérzés hiányával jellemezhető személy (ugyanígy, általában nem a pszichiátria által a parafiliák közé sorolt szexuális szadizmus jellemzi a „hétköznapi szadizmus” megvalósítóit). A pszichopata nem „őrült” olyan értelemben mint egy pszichotikus, ez egyfajta személyiségzavar (amelyet az antiszociális személyiségzavarok közé sorolhatunk, a pszichopáták megkülönböztető jellemzője az empátia hiánya).⁵⁵ A téma meghatározó kutatója, J. Reid Meloy rámutat, hogy a tömeggyilkosokat a közbeszédben, sőt bizonyos elemzésekben is „pszichopátáknak”, „pszichotikusoknak”, „depressziósoknak” nevezik, ami félrevezető, mert azt a tévképzetet is kelthetik, hogy az ilyen problémákkal küzdők potenciális tömeggyilkosok. A valódi tömeggyilkosok általában többféle pszichiátriai zavar sajátos keverékével jellemezhetők. Így pl. antiszociális, paranoid, nárcisztikus, szkizoid személyiségzavarral bírnak, olykor pszichotikus epizódokkal, vagy kimondottan pszichotikusok, pl. szkizofrének. Azonban Meloy a 2011-es, tucsoni lövöldözés elkövetője, Jared Lee Loughner (aki megölt hat embert és többet megsebesített) esete kapcsán kifejti: Loughnert szkizofréniával diagnosztizálták, de számos tényező járult hozzá ahhoz, hogy tömeggyilkossá vált, a szkizofrén betegek nem általános jellemző az erőszakosság.⁵⁶ Loughnert büntethetőnek tekintette a bíróság: vádalku keretében

⁵³ Az utóbbi adatot lásd Paul Babiak – Robert D. Hare: *Kígyók öltönyben. Amikor a pszichopáták dolgoznak* (fordította Nagy Márta és Nyuli Kinga, Scolar, Bp., 2013) 30 o.

⁵⁴ Lásd részletesen erről az előbb idézett könyvet.

⁵⁵ Használatos még a szociopátia fogalma is, az ilyen emberek ugyan rendelkeznek empátiával és felelősségérzettel, de olyan viselkedést tanúsítanak az őket ért szubkulturális hatásokból adódóan, amelyet a társadalom antiszociálisnak tart. Erről, illetve az említett fogalmak összefüggéseiről lásd: i. m. 29-41. o.

⁵⁶ Vö. J. Reid Meloy: *The Seven Myths of Mass Murder (Violence and Gender, 2014/2)* 1-2. o. A szkizofrénia és az erőszak összefüggéseiről és az ezzel kapcsolatos vitáról lásd: Baran Brigitta – Gazdag Gábor: *A szkizofrénia és a bűnelkövetés kapcsolata (Neuropsychopharmacologia Hungarica, 2011/4)* 257-261. o. A szerzők rámutatnak: „Egyre inkább teret nyer az az álláspont, hogy a szkizofréniával összefüggésben gyakrabban megfigyelhető erőszakos cselekmények nem magának a betegségnek (hallucinációknak, téveszméknek), hanem egyéb tényezőknek a következményei. A komorbid szerhasználat, a páciens premorbid személyisége (indulatossága, elégtelen stresszkezelő stratégiái stb.), vagy a hátrányos fami-

beismerte a bűnösségét és hétszeres életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték. Breivik, a norvég tömeggyilkos esetében is felmerült, hogy szkizofrén beteg, de ezt végül az elmeorvosi vizsgálatok nem támasztották alá, a megállapított személyiségzavarok nem zárták ki a büntetőjogi felelősségre vonását, a Norvégiában kiszabható legsúlyosabb büntetést kapta (21 év szabadságvesztést). A kegyetlenségeket elkövetők „őrültsége” a legtöbb esetben nem zárja ki azt, hogy megállapítsuk erkölcsi és jogi felelősségüket, ez még az említett két tömeggyilkosnál is így van. Egy történelmi példára áttérve: Hitlert gyakran minősítik „őrültnek”. De miben is állt „őrültsége”? Ha megnézzük az ezzel kapcsolatos szakirodalmat, azt találjuk, hogy vannak kutatók, akik szerint Hitler pszichotikus volt és szkizofréniában vagy paranoiában szenvedett.⁵⁷ Mások hisztériával (disszociatív zavarral) magyarázzák az I. világháború alatti második látásvesztését, illetve a kezelésként alkalmazott hipnózis későbbi hatásait emelik ki. A legtöbb kutató szerint Hitlernek személyiségzavarai voltak. Fromm az elfojtott nekrofilíát, azaz a rombolási vágyat, halálvágyat, illetve a szadomazochizmust és a nárcizmust említi Hitler lélektani elemzésekor. Manfred Koch-Hillebrecht Hitlert eidetikus személyiségként írja le, illetve elfojtott homoszexualitásának káros következményeit hangsúlyozza, Hitler zsidógyűlöletét is erre vezeti vissza.⁵⁸ Az eidetikusokra jellemző többek között a fotografikus memória, továbbá a lényeges és a lényegtelen információk megkülönböztetésének hiánya, a valóság és a fikció keveredése gondolkodásukban, a kiválasztottságukba vetett hit, illetve, hogy erős hatással lehetnek másokra.⁵⁹ A két említett tudós eltérő megközelítése ellenére közös pontokat is találhatunk: mindketten írnak arról, hogy Hitler képtelen volt együttérzésre, Koch-Hillebrecht ezt eidetikusságával magyarázza, véleménye szerint is szadista volt Hitler, valamiféle „hideg” szadizmus volt rá jellemző: elég volt neki hatalmának tudata. Éppen csak rápillantott a holokauszt áldozatairól szóló statisztikákra, nem élvezte a neki kiszolgáltatottak szenvedésének látványát, mint Sztálin, akit kifejezetten szórakoztattak a kegyetlen játékok.⁶⁰ Koch-Hillebrecht Fromm nekrofilia-elméletét már nem fogadja el, Hitler kíméletlen pusztítását nem tudattalan halálvágyával, hanem elfásultságával és küldetéstudatával magyarázza: Hitlernek csak a győzelem számított, az mindegy volt számára, hogy milyen veszteség árán érik el azt, mivel az egyénnek fel kell áldoznia magát a nép érdekében, a legyőzött pedig nem érdemli meg, hogy tovább él-

liáris tényezők (genetikai faktorok, vagy a páciensért korai környezeti hatások) tehetők felelőssé a szkizofrénia és az agresszív magatartás együttállásáért.” I. m. 257. o.

⁵⁷ Az ezzel kapcsolatos szakirodalom áttekintését lásd: Kiss Zsuzsanna: *A gonosz nyomában. A náciizmus lélektani magyarázatai* (BUKSZ, 23. évf., 2011/1) 39-43. o.

⁵⁸ Vö. Manfred Koch-Hillebrecht: *Homo Hitler. A német diktátor pszichogramja* (fordította: Balázs István, Medicina, Bp., 2009)

⁵⁹ I. m. 101-224. o. Persze nem lesz minden eidetikusból Hitlerhez hasonló ember, a szerző amellet érvel például, hogy Thomas Mann is rendelkezett eidetikus tulajdonságokkal. I. m. 220-224. o.

⁶⁰ I. m. 134-143., 463. o.

jen.⁶¹ Más szerzők Hitlert, már említett tulajdonságai miatt, pszichopataként írják le, de vannak akik borderline személyiségzavart „diagnosztizálnak”, egy újabb kutatás pedig poszttraumás stressz-zavart állapít meg, ezen kívül többen Hitler szervi betegségeinek a személyiségére gyakorolt hatását is fontosnak vélik, hiszen nagy valószínűséggel utolsó éveiben Parkinson-kórban szenvedett.⁶² A sokféle, egymásnak részben vagy egészben ellentmondó magyarázatok nem adnak egyértelmű választ Hitler „őrültségének” mibenlétére, a legtöbb szakértő azonban abban egyetért, hogy Hitler mentális problémái *nem voltak olyan jellegűek, hogy ne tudta volna, mit tesz*, a felelősség alól nem lehet felmenteni. Sztálinnál ugyanez a helyzet: esetében inkább személyiségzavarok merülnek fel, többek között pszichopata és szadista vonásokat azonosítanak a diktátorral foglalkozó kutatók.⁶³

3. A civilizáció mint hazugság. A felfoghatatlan kegyetlenség rendje

Az emberi világ nem osztható ketté kegyetlenségeket elkövető „őrült” és a kegyetlenséggel kapcsolatba nem hozható „normális” emberekre. Az ilyen szemlélet megakadályozza, hogy szembenézzünk a kegyetlenséggel, *a mi kegyetlenségünkkel*. Az általában kegyetlenségnek tekintett cselekedetek elkövetői sokszor valamilyen pszichés problémával küzdenek. Ugyanakkor mások, ugyanilyen problémákkal, mégsem követnek el hasonló tetteket. A civilizált rend hétköznapi kegyetlenségeiről nem mondhatjuk azt, hogy „őrült” emberek által elkövetett tettek, hiszen éppen azért hétköznapiak, mert nap mint nap, probléma nélkül elnézzük vagy megteszük ezeket. De a kegyetlenség államait sem lehet azzal elintézni, hogy ezekben elhatalmasodott az „őrület”, mert akkor nem értünk meg semmit ezen államok működéséből. Arról van szó inkább, hogy a náci Németországban vagy a sztálini Szovjetunóban e rendszerek működéséből adódóan hétköznapivá vált a brutális és iszonyatos tettek elkövetése. Jörg Baberowski arról ír, hogy rendkívüli helyzetekben (háború, polgárháború, a társadalmi rendet gyökeresen és erőszakos eszközökkel átalakító kormányzat) *az „erőszak terei” jöhetnek létre*, amelyek nélkü-

⁶¹ Vö. Fromm i. m. 485., 580-594. o., Koch-Hillebrecht: i. m. 139-140. o.

⁶² Ezekről bővebben lásd: Kiss i. m., Hitler Parkinson-kórjáról: Koch-Hillebrecht i. m. 90-100. o.

⁶³ Már említettük, hogy Fromm a szadizmus kapcsán ír Sztálinról, aki szeretett „játszani” a félelemben tartott emberekkel. Fromm és a Sztálinnal foglalkozó történész, Baberowski egyaránt említi az egyik, Sztálin szadizmusát tanúsító esetet: Sztálin volt gyerekkori barátját, Kavtaradzét és annak feleségét elfogatta és megkínóztatta, később, amikor már a férfit külügyminiszter-helyettesnek nevezte ki, látogatást tett náluk: Kavtaradze feleségétől – aki beleöszült a kínzásokba – afelelől érdeklődött, hogy ki bánt el így vele. A hozzá közel állókat is rendszeresen lelki kínzásoknak vetette alá, családtagjaikat megölette (pl. Ordzonikidze és Kaganovics fivérét), vagy táborba záratta (mint Molotov feleségét). Jörg Baberowski: *Felperzselt föld. Sztálin erőszakuralma* (fordította: Györi László, Európa, Bp., 2015) 307-309. o. illetve Fromm: i. m. 420-421. o. Baberowski kiemeli Sztálin pszichopata vonásait is: i. m. 215-216.

lőzik a modern államiság biztosítékait. Az ilyen rendkívüli helyzetekben az erőszakos megoldásokat minden további nélkül alkalmazók, illetve az embertelen utasításokat kérdések nélkül végrehajtók jutnak meghatározó szerephez, de az „erőszakterekben” az egyébként erőszakra nem hajlamos emberek is gyakran követnek el kegyetlenségeket.⁶⁴ Számos híres szociálpszichológiai kísérlet tette nyilvánvalóvá, hogy a körülmények, a társas helyzetek meghatározó módon befolyásolják a viselkedést: sok hétköznapi, „normálisnak” tartott ember *különleges szituációkban* kifejezetten *kegyetlenül viselkedik*. Talán azért, mert el akarja kerülni a csoportból való kirekesztést és aláveti magát a csoportnyomásnak (ennek erejét mutatta meg az Asch-kísérlet, itt nincs szó erőszakos következményekről, de a csoport véleményének, pl. mások megbélyegzésének kritika nélküli elfogadása már kegyetlenséghez vezethet). Vagy azért, mert nem akar ellentmondani a tekintélyes (nála hatalmasabb, elismertebb, rangban felette álló) személy utasításának akkor sem, ha egyértelmű számára, hogy ezzel másoknak kárt, szenvedést okoz (lásd a Milgram-kísérletet). Esetleg azért válik kegyetlenné, mert addig nem tapasztalt hatalmat kap mások felett (lásd a Zimbardo-kísérlet „börtönőreit”, akik a szélsőséges szerepazonosulás miatt elvesztették személyiségüket).⁶⁵ A Milgram-kísérletben az alanyok több mint 62 %-a a pszichológus utasításának engedelmessé válva halálosnak vélt áramütésben részesített egy másik embert. A résztvevők közül sokan tétováztak, láthatóan rosszul érezték magukat, de a legtöbben mégis az utasításoknak megfelelően cselekedtek. Tisztában voltak, vagy lehettek azzal, hogy kegyetlenül bánnak egy másik emberrel. Feltehetően nem kívánták magatartásuk következményeit, mégis belenyugodtak azokba, mert *úgy érezték, hogy nem tehetnek mást*. Ezt még inkább érezhetik azok, akik a kísérletnél *kiélezettebb szituációban* kapnak, általuk is megkérdőjelezhetőnek tartott utasítást: egy szigorúan hierarchikus rendszerben, vészhelyzetben, háborús helyzetben, de még inkább a szélsőséges kiszolgáltatottság olyan eseteiben, amikor az utasított életben maradása a tét (ha nem teszi meg, amit kérnek tőle, megölik). Az utóbbi helyzet, amikor az utasítás megtagadása az életet veszélyezteti, a hétköznapi életben igen ritka, de az „erőszakterekben” korántsem az. A Milgram-kísérletben a kísérleti alanyok közel 38%-a nemet mondott, egy idő után nem voltak hajlandók követni az utasításokat. Az erőszakterekben is fennáll a nemet mondás lehetősége, noha az ellenállás drasztikus következményekkel járhat.⁶⁶ A kegyetlenség elkövetőjét erkölcsileg megítélni *csak helyzetének ismeretében* lehet. Mondhatjuk, hogy a tettesek más szempontból áldozatoknak

⁶⁴ I. m. 209-218. o.

⁶⁵ A kísérletekről bővebben: Aronson: *A társas lény* 30-31., 39-40. o., 59-59. o.

⁶⁶ Arendt írja a zsidó földalatti mozgalommal együttműködő és ezért kivégzett Anton Schmidt őrmester története kapcsán: tette látszólag hasztalan volt, hiszen nem változtatott meg semmit, azonban mindig vannak, akik megőrzik az ilyen cselekedetek emlékét, és beszámolnak róla másoknak. Így e tettek gyakorlati haszonnal is járnak, mivel azt üzenik, hogy „a terror körülményei között ugyan a legtöbb ember beilleszkedik, de néhányan azért mégsem”. Arendt: i. m. 258. o. Ha úgy tetszik, a nemet mondás minden körülmények közötti lehetőségére figyelmeztetnek ezek a történetek.

tekinthetők (az adott rendszer, a megtévesztő ideológia, vagy éppen saját butaságuk, konformizmusuk áldozatai), az áldozatok pedig gyakran tettesek is (lásd a kollaboránsokat, az elnyomók szolgálatába szegődőket, a másokat a saját védelmükben feljelentőket). Azonban *a helyzetek*, az egyénre nehezedő nyomás tekintetében *különbözőek* lehetnek: ezért álságos összevetni erkölcsi szempontból a SS örök kegyetlenségét a koncentrációs táborok lakóinak „kegyetlenségével” (a rabok egymásközi viselkedését értve ezalatt elsősorban). Az előbbieket a felfoghatatlan kegyetlenség rendjének a szolgálatában álltak, a tömeggyilkosság gépezetének működtetői voltak, az utóbbiak többsége (a meghatározott időre szóló büntetésüket töltő „árja” köztörvényes és politikai elítéltek képeztek kivételt), pedig olyan emberek, akiknek a kivégzését elhalasztották addig, amíg munkaképesek. Továbbá nem mondhatjuk, hogy az örök és a rabok egyaránt „belekerültek” egy olyan helyzetbe, amely ellen nem tehettek semmit: ez csak a fogvatartottak esetében volt így (a lázadás, bár olykor előfordult, egy ilyen helyzetben nem lehet általános elvárás), mivel az SS katona kérhette volna az áthelyezését, amikor világossá vált előtte, hogy miben vesz részt, illetve a saját kegyetlen tetteit, pl. egy parancs túlzott kegyetlenséggel való végrehajtását már nem magyarázhatta semmiféle külső kényszerrel (nem minden ór volt szadista).⁶⁷ A táborok fenntartóinak erkölcsi felelőssége akkor is fennáll, ha figyelembe vesszük a nyilvánvaló környezeti hatásokat (hierarchikus szervezeti rendben tevékenykedtek, hatott rájuk az „idegenek” elpusztításának szükségszerűségét hangsúlyozó ideológia, meg akartak felelni az elvárásoknak, stb.), hiszen *mindig lehet nemet mondani* (a társát megkínzó fogolyfunkcionárius morálisan szintén felelős tetteért, ha az ő esetében még több „mentő okot” is tudnánk felhozni, a kegyetlenséget azonban egyik sem indokolhatja). Ez persze általában a kegyetlenség rendjének valamennyi fenntartójára igaz. Köztudott, hogy a nürnbergi perben az egyéni felelősség megállapításakor a Nemzetközi Katonai Törvényszék nem fogadta el az „állam érdekeire” való hivatkozást, illetve a „parancsra tettem” védekezést.⁶⁸ A Törvényszéket megalapító londoni megállapodással a nemzetközi jogban megjelent a *delicta iuris gentium*, tehát bizonyos bűncselekményeket (ide tartoznak: népirtás, emberiség elleni bűncselekmények, háborús bűntettek, agresszív háború előkészítése, irányítása) elkövető természetes személyek a nemzetközi jogi normái alapján is büntethetőkké váltak. Az ENSZ Közgyűlése 1946-ban megerősítette az ún. *nürnbergi elveket*, majd számos nemzetközi egyezmény született e bűncselekmények megelőzése és megbüntetése érdekében, de a Nemzetközi Büntetőbíróság létrejöttére még évtizedeket kellett várni, végül az 1998-as római egyezmény rendelkezett a felállításáról (az 1990-es években ad hoc

⁶⁷ Vö. Primo Levi: *Akik odavesztek és akik megmenekültek* (fordította: Betlen János, Európa, Bp., 1990) 71. o.

⁶⁸ Vö. Barta Róbert: *Erkölcsi felelősség és a modernkori háborúk* (In: *Háborús konfliktusok és erkölcs*, szerkesztette: Karikó Sándor, Áron Kiadó, Bp., 2014) 137-138. o.

Törvényszékeket hoztak létre a volt jugoszláviai háborús bűntettek és a ruandai népirtás kivizsgálására).⁶⁹

Számos, nehezen feltárható tényező állhat annak hátterében, hogy valaki brutális vagy akár megalázó módon bánik egy másik emberrel, az adott helyzet, kegyetlenséget elősegítő meghatározottságai mellett nyilván korábbi környezeti tényezők (családi, iskolai hatások stb.) és a genetikai-biológiai jellegzetességek (hajlamosító tényezők) is befolyásolják az egyént, de sokszor elégtelennek találjuk a racionális magyarázatokat, vagy kifejezetten nem is találunk ilyent (mint az öncélúnak, vagy abszurdnak minősített kegyetlenségeknél). A kegyetlenség rendjében azonban a kegyetlenkedés „természetessé”, munkává és/vagy szórakozássá válik, a hétköznapiak része lesz. A kegyetlenség rendje lehet egy bűnözői szervezet, napjainkban a terrorista csoportoknak van meghatározó jelentősége, bár a terrorcselekmények elkövetői olykor „magányos” tettesek, akik nem csatlakoznak szervezethez, vagy csak közvetlenül a tettük előtt (de pl. Esteban Santiago, aki 2017 januárjában lőtt le öt embert egy floridai repülőtéren, azt állította, hogy az Iszlám Állam tartotta befolyása alatt az elméjét).⁷⁰ A terrorcselekmények bármilyen hatást is fejtsenek ki a mindennapokra, nem képesek akkora pusztításokra, mint a kegyetlenség rendjének azon változatai, amelyek államként (vagy több állam szövetségéként) szerveződik meg. A kegyetlenség, a terror államainak – amelyekben senki sincs biztonságban, bárki a rendszer ellenségének nyilvánítható – modernkori létrejöttéhez szintén számos ok vezetett (politikai-gazdasági összeomlás, az erőskezű vezető utáni vágy, a társadalom radikális átalakítására, az „új ember” megalkotására törekvés, külső és belső ellenségkép, erőszak-kultusszal jellemezhető vezetők hatalomra kerülése, az ellenőrzés rendszereinek kiépítése, stb.), ezeket a történeti-politikai szempontú vizsgálatok tárják fel részletesen.⁷¹

Auschwitzban (és más haláltáborokban) a hétköznapiak részét képezte a felfoghatatlan kegyetlenség gyakorlása, pontosabban üzemszerű működtetése. Bár már előtte is gázosítottak el foglyokat, Auschwitzban 1942 elejétől 1944 végéig tartott a zsidókérés „végső megoldásának” kivitelezése (illetve más, ellenségnek minősítettek likvidálása) és a kezdeti, technikai szempontból problémás megoldásoktól elju-

⁶⁹ Illetve az ENSZ BT több helyen internacionalizált büntetőbíróóságokat állított fel. A *delicta iuris gentium*ról bővebben lásd: Bruhács János: *Nemzetközi jog II.* (Dialog Campus, Bp.-Pécs, 2010) 202-2013. o.

⁷⁰ Sokszor nem könnyű megkülönböztetni a gerilla szervezeteket a terroristáktól, az elhatárolás néhány lehetséges szempontját (pl. az egyik alapvetően „kemény”, államhatalmi, a másik civil, „puha” célpontokat támad, az előbbi egy adott terület feletti uralomra tör, az utóbbi a félelemkeltésre törekszik, stb.) lásd: Vági Attila: *Felkelők vagy terroristák? Egy évszázados probléma kérdőjelei* (In: *Háborús konfliktusok és erkölcs*, i. m.) 143-155. o.

⁷¹ A sztálini állam létrejöttének feltételeiről, illetve működéséről lásd Baberowski hivatkozott művét. A 1936 és 1938 közötti időszakban Sztálin lényegében háborút viselt a saját népe ellen, nem volt olyan társadalmi réteg, akit ne érintett volna a terror (a pártelit tagjai, vidéki tisztviselők, munkások, parasztek, katonatisztek, nemzeti kisebbségek egyaránt áldozatul estek a tisztogatásoknak). Vö. Baberowski: i. m. 209-361. o.

tottak a tömeggyilkosság hatékony mechanizmusának kidolgozásáig.⁷² Gázkamrát és krematóriumot magába foglaló, gyárszerűen működő komplexumokban folyt a halottak „termelése”, pontosabban az „üzemből” kikerülő „termék” emberi hamu volt, amelyet elástak vagy folyóba szórtak. Azért beszélek üzembről, termelésről, termékről, hogy nyilvánvalóvá váljon a *tömeggyilkosságok hétköznapisága* Auschwitzban. A holokauszttal kapcsolatban a tömeggyilkosság szó sem fejezheti ki a kegyetlenség mértékét: ez nem brutalitás, nem iszonyat (ha az SS örök személy szerint gyakran iszonyatos tetteket is vittek végbe, mint Otto Moll, aki szórakozásból élve lökött be embereket a hamvasztó gödörbe, köztük gyermekeket, csecsemőket), a halálgyárak rendszerére csak a *felfoghatatlan kegyetlenség* kategóriáját alkalmazhatjuk.⁷³ A zsidó foglyokból álló Sonderkommando tagjai különböző csoportokban dolgozva az elgázosításra szánt foglyok vetkőztetésében segédkeztek, majd a holttesteket cipelték a gázkamrához, kihúzták a halottak aranyfogait, levágták a hajukat és a kemencékben elégették a holttesteket. Amikor a sonderkommandósok először szembesültek az elgázosított emberek látványával, attól féltek, hogy megbolondulnak.⁷⁴ Az egyik túlélő így emlékszik: „Nem tudtuk felfogni, mi történik itt.”⁷⁵ Végül győzött az életösztön és – a volt foglyok így mesélik – állattá (akinek csak a túlélés számít), vagy robottá (aki gépiesen, gondolkodás nélkül elvégzi a rábízott munkát) váltak, és elfojtották emberi érzéseiket, képtelenné váltak például arra, hogy könnyezzenek.⁷⁶ Ez nem csak a sonderkommandósokra volt igaz, hanem a többi fogolyra is, Jean Améry utal arra, hogy a nem hívő (tág értelemben véve, tehát nem vallásos, nem kommunista) értelmiséginek volt a legnehezebb dolga, hiszen ő képtelen volt tudomásul venni a tábor realitását, mivel az „éles ellentétben állt mindazzal, amit eladdig lehetségesnek és az emberről feltételezhetőnek tartott”.⁷⁷ A korábbi vonatkoztatási pontok elvesztették jelentőségüket, a gondolkodás áthághatatlan határokba ütközött, ezért az ilyen ember csak annyit tehetett, hogy felfüggeszti önmagát, elfogadva a valóságot.⁷⁸ Az értelmiségi – Améry szerint –,

⁷² Vö. Gideon Greif: *Könnyek nélkül sírtunk. Az auschwitzi zsidó Sonderkommando tanúskodik* (fordította: Szántó Judit, Európa, Bp., 2016) 16-26. o. A főtábor kis kapacitású krematóriuma helyett rövid idő után a birkenauai tábor mellett lévő, gázkamrákká átalakított házakat (Bunker I., II.) használták, a holttesteket pedig elásták. Később a holttesteket nagy gödrökben hamvasztották el, 1943-ban pedig felépült Birkenauban négy, gázkamrával és krematóriummal felszerelt létesítmény.

⁷³ Otto Moll kegyetlenkedéseiről lásd i. m. pl. 255., 303-304., 320.,

⁷⁴ I. m. 158., 295. o.

⁷⁵ I. m. 351. o.

⁷⁶ I. m. 158., 172., 265., 324., 364. o. Esetleg könnyek nélkül sírtak, ahogy az egyik tanú mondja. Greif a könyvének is ezt a címet adta.

⁷⁷ Jean Améry: *A szellem határán* (In: J. Améry: *Túl bűnön és bűnhődésen. Esszék*, fordította: Blaschik Éva, Múlt és Jövő Kiadó, Bp., 2002) 27. o.

⁷⁸ I. m. 38-39. o. „A szépség – illúzió volt. A megismerés – fogalmi játéknak bizonyult. A halál pedig felismerhetetlenségbe burkolózott.” I. m. 39. o. A halál esztétikai-filozófiai értelmezése összeomlott a táborban, ahol a halál mindenütt jelen volt, így nem általában a halálon, az emberélet végességén gondolkoztak a foglyok, csupán a meghalás különböző

túlélése érdekében letörte belső lázadását, és az erősebb jogának nem túl cizellált magyarázatát fogadta el: a történelem során az erősebb mindig elpusztította, szolgaságba vetette a gyengébbet.⁷⁹ Ez persze a nácik minden elképzelhető mértéket felülmúló kegyetlenségét nem magyarázza, de a holokauszt valóban nyilvánvalóvá tette a morális rend törékenységét.

A felfoghatatlan kegyetlenség paradoxona az, hogy ugyan maga a jelenség ellenáll a megértésnek, mégis *beszélnünk kell róla*, továbbá meg kell kísérelnünk – szükségszerűen tökéletlen – értelmezéseket kidolgozni arról, hogy mi vezethetett el az Auschwitz létrehozó és működtető rendig, illetve, hogy ennek milyen alapvető jellemzői voltak. Részben igaza van Claude Lanzmann-nak, amikor a holokauszt megértésének szándékát *obszcénnek* nevezi: a holokausztról való beszéd esetén – ez vezette *Shoah* című dokumentumfilmjének elkészítése során – egyedül a közvetítés aktusa számít, amit *nem előzhet meg semmiféle előzetes megértés*, a történeteknek valamiféle ok-okozati sémában való értelmezése.⁸⁰ Erre egyrészt azt mondhatjuk, hogy a *Shoah* is hozzájárult ahhoz, hogy jobban értsük a felfoghatatlan kegyetlenséget megvalósító rend mechanizmusait.⁸¹ Másrészt a leegyszerűsítő magyarázatokat (amelyek közül Lanzmann néhányat felsorol: pl. kizárólag Hitler traumáiból, a német munkanélküliségből, a német „szellemből” levezetni a holokausztot, az ilyen magyarázatokat Jean Améry is elveti)⁸² valóban nem fogadhatjuk el, de bizonyos, a holokauszt megvalósulását feltehetően befolyásoló jelenségek átgondolása is alapvetően fontos, hiszen az így nyert (nyilvánvalóan tökéletlen) tudás, ahhoz segíthet hozzá bennünket, hogy a jövőben mindez ne ismétlődhessen meg. Az élve maradt sonderkommandósok beszámolóai alapján előttünk van a kép, amint az elgázosítás befejezése után kinyílik a gázkamra ajtaja és láthatóvá válik a legkü-

módjai foglalkoztatták őket (hogy melyik halálnem mekkora szenvedéssel járhat). I. m. 34-36. o. Primo Levi az értelmiségi „hátrányaival”, illetve a megértés lehetetlenségével kapcsolatban egyetért Améryvel, ugyanakkor a műveltség jótékony hatásairól is ír: egy irodalmi mű részletének felidézése segíthette azt, hogy az ember úgy vélje, nem szakadt el teljesen a múltjától, lehetővé tette a fogolynak, hogy visszataláljon önmagához. Vö. Primo Levi: *Akik odavesztek és akik megmenekültek* 160-188. o., illetve Primo Levi: *Ember ez?* (fordította: Magyarósi Gizella, In: P. Levi: *Ember ez?, Fegyvernyugvás*, Európa, Bp., 1994) 138-147. o.

⁷⁹ Améry: i. m. 28-29. o.

⁸⁰ Vö. Lanzmann i. m. 276., 278. o. Shoshana Felman bevezetőjében párhuzamot von Lacan pszichoanalitikus megértés-felfogása (Lacan szerint a „megértés bizonyos elutasításának alapján tárul fel a pszichoanalitikus megértéshez vezető ajtó”) és Lanzmann álláspontja között. I. m. 276. o. Kisantal Tamás rámutat: „A holokauszt reprezentációjának gyakorlatilag minden aspektusa viták tárgyává vált: az esemény ábrázolhatósága, az, hogy egyáltalán kinek van joga megjeleníteni, miféle kifejezési formák, műfajok alkalmasak a bemutatására”. Kisantal Tamás: *Túlélő történetek. Ábrázolásmód és történetiség a holokauszt művészetében* (Kijárat, Bp., 2009) 45. o.

⁸¹ Erre utal Shoshana Felman is. Lanzmann i. m. u. o.

⁸² Jean Améry: *Előszó az 1977-es kiadáshoz* (In: J. Améry: *Túl bűnön és bűnhődésen. Esszék*, fordította: Blaschik Éva, Múlt és Jövő Kiadó, Bp., 2002) 6. o.

lönbözőbb korú nők és férfiak, testnedvektől szennyezett, összegabalyodott mezelen testéből álló „massza”. A látványt ugyan megpróbálhatjuk elképzelni, de ez mindig csak korlátozottan sikerülhet, ahogy a felszabadított koncentrációs táborok hullahegyeiről látható képek, dokumentumfilmek sem tudják megmutatni a halálgyarak valódi kegyetlenségét. Arra végképp képtelenek vagyunk, hogy átérezzük, mit jelent több millió ember emberhez méltatlan körülmények között bekövetkezett halála, a puszta számokon, egyéb adatokon nyugvó elemzések nem visznek közelebb a megértéshez, sőt inkább „absztrakt”, tudományos problémává változtatják a holokausztot, amire sokan legyintenek manapság, mivel őket „nem érdekli a történelem”.⁸³

A kérdés az, hogy *miként beszéljünk* Auschwitzról, a felfoghatatlan kegyetlenség rendjéről. Mert beszélnünk kell róla, ez nyilvánvaló, hiszen Auschwitz „hozzánk tartozik”, semmiképpen sem csupán „egyszer megtörtént” kivételes esemény, hanem *mindig fennálló lehetőség*. Beszélnünk kell Auschwitzról akkor is, ha teljes egészében felfoghatatlan és ezért megragadhatatlan, ábrázolhatatlan. Kertész Imre is „felfoghatatlan és áttekinthetetlen” valóságként utal a Holokausztra, és úgy véli, hogy a dolgokat elrendező, megmagyarázó historiográfiával szemben csak az esztétikai képzelet segítségével alkothatunk valódi elképzeléseket róla.⁸⁴ Köztudomású, a *Sorstalanság* mint „nyelvkritikai regény” jelentősége abban áll, hogy nem a hagyományos humanista narratívát alkalmazza, a műben a holokauszt nem „gonosz emberek” által elkövetett „rettenetes” eseményként jelenik meg.⁸⁵ A regényben Köves először „természetesnek” tekinti a szocializációja során elsajátított kulturális sémák érvényességét. Amikor a krematóriumok rendeltetése nyilvánvalóvá válik a számára, megérti, hogy az adott civilizációs szinten *magától értetődőnek tartott morális normák nem tartoznak hozzá lényegileg* és megkérdőjelezhetetlenül *az emberi világhoz*, ettől kezdve a koncentrációs táborok világát látja „természetesnek”.⁸⁶ Ebben a világban természetes az ember dologként (név nélküli tárgyként) való használata, vagy használhatatlanná minősítése esetén, elégetése. Ugyanakkor fontos látni, hogy ez a rend egyáltalán *nem különül el a civilizált rendtől*, de Kövesnek úgy tűnik, hogy *a kifinomult civilizációs szokások, viselkedési módok csu-*

⁸³ „A tényekkel – bármennyire fontosak is egyébiránt – az a baj, hogy túl sok van belőlük és felőrlik a fantáziát.” Kertész Imre: *A kudarc* (Századvég, Bp., 1994) 50. o. Lásd erről: Vári György: *Kertész Imre. Buchenwald felett az ég* (Kijárat, Bp., 2003) 86-87. o.

⁸⁴ Vö. Kertész Imre: *Hosszú, sötét árnyék* (In: *A száműzött nyelv*, Magvető, Bp. 2001) 61. o., illetve Vári: i. m. 9-12. o.

⁸⁵ Valastyán Tamás is rámutat a holokauszt közvetíthetőségének problémáira: a holokausztról való beszédre jellemző az áldozat szerepének felerősítése, vagy az adatok puszta felsorolása. A *Sorstalanságban* az elbeszélő lemond az áldozat perspektívájáról, illetve a „megtörtént esemény sui generis volta” reprezentálódik a regényben. Valastyán Tamás: *Az ötödik lehetetlen. A performativitás mint a tanúsítás egyik lehetséges formája Kertész Imre Sorstalanság című regényében* (In: Balogh László Levente – Valastyán Tamás: *Az áldozat reprezentációi*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2016) 139., 149. o.

⁸⁶ Vö. Vári: i. m. 58-60. o.

pán olyan *hazugságok*, amelyek *eltakarják* azt az emberi rendet, amelyben a koncentrációs táborok léte természetes. Köves úgy tudja, hogy kedvesek, gondoskodóak az elgázosításra kiválasztott emberekkel, „szép gyep, liget meg ágyások közt fekszik” a hely, ahol megfullasztják őket.⁸⁷ Blokkparancsnoka négy éve került a táborba, ebben az időben kezdte Köves a gimnáziumot, a tanévnyitón ott állt a többiek között bocskaiban, és az igazgató latin intelmeit hallgatta, miszerint nem az iskolának, hanem az életnek tanulnak. („Akkor hát viszont, ez volt a nézetem, eszerint mindvégig kizárólag Auschwitz-ról kellett volna tanulnom.”)⁸⁸ *A civilizáció csupán máz, amely elfedi a valódi emberi rendet*, amely nem „rettenetes”, Köves Auschwitz leírására ezt a szót nem találja megfelelőnek, inkább „unalomról” beszél (az átszállításra való várakozásra utalva), ezzel is Auschwitz hétköznapiságát emeli ki.⁸⁹ A holokauszt a civilizációs vívmányok sérülékenységét teszi nyilvánvalóvá, azt, hogy a „barbárság” nem egyik pillanatról a másikra, „kívülről” támadja meg és számolja fel a civilizációt, hanem *mindig jelen lévő tendenciák erősödnek fel* egészen addig, amíg a *civilizáció* már csak *a barbárság elfedésére alkalmazott kiüresedett sémákat*, vagy éppen a *barbárság gépezetének működtetéséhez felhasznált*, a civilizációs fejlődés során kialakult *mechanizmusok alkalmazását jelenti* (pl. a felügyeleti intézmények technikáinak felhasználását, erről majd a II. rész 4. fejezetében írok bővebben). Nem hirtelen változásról van tehát szó, hanem lassú átalakulásról. A holokauszt felfoghatatlansága részben *a civilizáció és a barbárság összekapcsolódásából*, együttes létezéséből adódik. Európa egyik legcivilizáltabb országában a felsőbbrendű „faj” jogaira és érdekeire hivatkozva felfüggesztik a legalapvetőbb morális elvárás, az emberi méltóság tiszteletének (ha úgy tetszik, a kanti kategorikus imperatívusz) érvényességét, de a Harmadik Birodalom (és szövetségesei) hétköznapijaiban a civilizációs külsődlegességek megmaradnak, sőt ez a kettősség még a koncentrációs táborok világában is jelen van valamelyest. Hitler (vagy Eichmann) udvariassága és az „Endlösung”, a lehető legembertelenebb módon kivégzett vagy állati sorban tartott foglyok és a krematóriumok előtti „szép gyep” együttesen jelentik a Harmadik Birodalom, illetve Auschwitz valóságát. A koncentrációs táborban a civilizációs fejlődés során kialakult felügyeleti rend – a foglyok életének időbeli, térbeli beszabályozottsága egy jól kidolgozott rendszer szerint, amely a kaszárnnyak és a börtönök rendjének jellegzetességeiből állt össze – keretében, a modern technikai vívmányokat felhasználva egy civilizáció-előtti világot hoztak létre. *A civilizáció* a felügyeleti rendet jelentette csupán, *a kiszámíthatóságot, a megtervezettséget, a jól elrendezettséget*. Primo Levi is utal a gyülekezőtér

⁸⁷ Kertész Imre: *Sorstalanság* (Magvető, Bp., é. n.) 140. o. Vári György a következőket írja erről: „A gyep, a liget és az ágyások, csakúgy, mint a szeretet és a gondoskodás olyan díszítmény, amely eltakarja, elfedi azt, hogy ezeket az embereket meg fogják gyilkolni. Éppígy a kultúra, a metaforikus, szinekdochikus azonosítások, a kulturális sémák és narratívák is pusztán arra szolgálnak, hogy retorikai illúzióikkal eltakarják azt, hogy Köves Gyurkát deportálni fogják.” Vári: i. m. 44. o.

⁸⁸ Kertész: i. m. 143. o.

⁸⁹ I. m. 148-151. o.

melletti virágágyásra, és a „gondozott füre”, ahol az akasztófát is felállították, ha szükséges volt.⁹⁰ A náci *anti-civilizációs törekvése* arra irányult, hogy az alapvető morális normák érvényességén túl, a foglyok esetében a civilizált viselkedésmódok, szokások (amelyek Nyugaton az újkori fejlődés során alakultak ki, lásd Elias már említett művét) gyakorlásának lehetőségét is felfüggeszék. A táborokban nem volt lehetőség az ember elementáris, testi vonatkozásainak „eltüntetésére”, a természetes intéznilalókkal, az étkezéssel, az emberek közti érintkezéssel kapcsolatos szokások civilizáció előtti szintre estek vissza. Többek között Levi is beszámol arról, hogy milyen nehéz volt hozzászokni a hatalmas közös latrinákhoz, ahol a foglyok egymás előtt végezték a dolgukat; éjszaka senki nem mehetett ki a barakkból a latrinára (a birkenauai női rabok egy csoportja ugyanabban a lavórban kapta a levest, mint amelybe éjszaka ürítettek); a foglyok nem kaptak kanalat az étkezéshez (a levest „kutyamód lefetyelve” tudták csak elfogyasztani, ha nem szereztek valahonnan evőeszközt); a kényszerű meztelenség is gyakori volt, pl. borotváláskor, tetűellenőrzéskor.⁹¹ A biztosított civilizációs vívmányok, csupán *látszólagosak* voltak, nem segítettek az emberhez méltó életet: hiszen a mindennapos mosakodáshoz piszkos víz állt rendelkezésre, a kórházbarakkok célja a használható munkaerő gyors helyreállítása volt, ezért ha valakinek a betegsége két hónapnál tovább gyógyulást igényelt, azt kiszelektálták és gázkamrába küldték.⁹² „Természetesen” a holttesteket (miután kinyerték belőlük, amire szükségük volt: haj, aranyfog) eltüntetendő szemétként kezelték: a temetés, a földi maradványok tisztelete – ez nem újkori civilizációs jellegzetesség, hanem általában az emberi kultúra része – összeegyeztethetetlen volt Auschwitz lényegével.⁹³ A koncentrációs táborban mesterségesen létrehoztak és fenntartottak egy olyan rendet, amelyet Hobbes természeti állapotként írt le: *mindenki harcolt mindenki ellen az életben maradásáért*.⁹⁴ A harc eszközei változatosak voltak, a lopás, a másik kihasználása, az ügyeskedés növelte a foglyok túlélési esélyeit. A felügyelet a foglyok egymás közötti küzdelmét nem akadályozta, sőt, inkább elősegítette: egyrészt a fogolyfunkcionáriusok rendszere révén, másrészt a tábori rend úgy volt kitalálva, hogy akik minden szabályt betartottak és nem tudták valahogyan kiegészíteni az ellátásukat, általában pár hónap alatt meghaltak.⁹⁵

Az előbbiekből következik, hogy a koncentrációs tábor körülményei között a foglyok közül sokan *elvesztették erkölcsi tartásukat*, és olyasmiket is megtettek a túlélés érdekében, amelyet a kinti világban elutasítottak volna (de nem feledhetjük persze a táborban is jelenlévő szolidaritás, önzetlen segítségnyújtás számos példáját

⁹⁰ Levi: *Ember ez?* 37. o.

⁹¹ Levi: *Akik odavesztek és akik megmenekültek* 142-145. o.

⁹² Levi: *Ember ez?* 47., 55. o.

⁹³ Vö. Levi: *Akik odavesztek és akik megmenekültek* 157-158. o.

⁹⁴ A mindenki harca mindenki ellen állapotára több visszaemlékező is utal, pl. Levi: *Ember ez?* 116. o., illetve Viktor E. Frankl: *...mégis mondj igent az életre! Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábort* (fordította: Kalocsai Varga Éva, JEL Kiadó, Bp., 2013) 22. o.

⁹⁵ Vö. Levi: i. m. 113. o.

sem). Az erkölcsi lealacsonyodás előidézése a fogvatartók egyik nyilvánvaló célja volt. Primo Levi ír a holokauszt-túlélők által érzett „szégyenről”, hiszen nehéz volt utólag szembenézniük azzal, hogy „állatként” éltek, és az is nyilvánvaló, hogy azoknak volt a legnagyobb esélyük a túlélésre, akik kellően „ügyesek” és szerencsések voltak, de leginkább azoknak, akik előnyökért valamiféle szolgálatot teljesítettek a tábor fenntartóinak (amely az apróbb feladatok elvégzésétől a kápói „tiszt-ségig” terjedhetett), tehát a „szürke övezetbe” tartoztak.⁹⁶ A „tiszt-séget” nem viselő (tehát pl. nem kápó) sonderkommandósok csak megszorításokkal tekinthetők a „szürke övezet” tagjainak. Ugyan jobb ellátást kaptak, mint a többiek, de rabszolgaként a legborzalmasabb feladatokat végezték nap mint nap, emellett egyértelmű volt számukra, hogy – mivel titkok tudói voltak – előbb-utóbb velük is végeznek.⁹⁷ Gideon Greif úgy véli – Primo Levivel és Wolfgang Sofskyval egyetértve, az „elmarasztalókkal”, köztük Hannah Arendt-tel szemben –, hogy a Sonderkommando tagjait nem ítélnéjük el erkölcsileg, hiszen egy olyan világban kellett a legborzalmasabb feladatokat elvégezniük, ahol a „mindennapi élet valamennyi erkölcsi mérce totális kiforgatásán alapult.”⁹⁸ Ezt elfogadva megállapíthatjuk, hogy a legalapvetőbb morális elvárásokat felfüggesztő rendben *nem kérhetjük számon ezen elvárások érvényesítését* éppen azoktól a foglyoktól, akik a rend rabszolgának, dolognak tekintett áldozatai voltak. Fontos hangsúlyozni, hogy a gyilkolásban nem vettek részt (az elgázosítást mindig erre kijelölt SS katonák végezték, a sonderosoknak ezt megelőzően és ezt követően volt feladatuk). Ha előfordult is erőszakoskodás a foglyok részéről, azt inkább a kápók és más foglyfunkcionáriusok követték el a „beosztottaikkal” szemben. Az ilyen erőszak megítélésekor pedig azt kell figyelembe venni, hogy a kápó tarthatott attól, ha nem megfelelően dolgoznak az embe-
rei, akkor ezt rajta kéri számon, a nyilvánvaló szadizmus persze más lapra tartozik.⁹⁹ A legjobbban nem tértek vissza – állítja Viktor Frankl, de arról is ír, hogy megvetést érdemelnek mindazok a foglyok, akik kegyetlenül bántak társaikkal.¹⁰⁰ Frankl szerint tehát még a túlélésért vívott harc sem indokolhatja a kegyetlenséget, még hozzá azért nem, mert az embernek *mindig van választási lehetősége*, hogy az adott körülményekhez így vagy úgy viszonyuljon: a szerző egy olyan SS tiszt példájára utal, aki a saját pénzén gyógyszert szerzett a raboknak.¹⁰¹ A felfüggesztett morális normák „érvényesítése” az adott helyzetben csak *tiltakozásként* volt lehet-

⁹⁶ Levi: *Akik odavesztek és akik megmenekültek* 39-108. o. Lásd erről továbbá: Valastyán: i. m. 142. o. A szégyennek persze többféle oka is lehetett, Levi ír a világ közönye miatt érzett szégyenről, a túlélők szégyent éreztek azok helyett is, akik hagyták, hogy Auschwitz való-sággá váljon. Levi: i. m. 106. o.

⁹⁷ Levi is így látja a sonderkommandósok szerepét: i. m. 58-59. o.

⁹⁸ Greif: i. m. 91. o. A kérdésről lásd: i. m. 88-122. o.

⁹⁹ I. m. 92. o.

¹⁰⁰ Frankl: i. m. 24. o.

¹⁰¹ I. m. 102, 125-129. o. Frankl úgy véli, hogy az ember szellemi szabadsága lehetőséget jelent arra, hogy az életét értelmesen alakítsa minden helyzetben, még a legborzalmasabban is, és ezzel megőrizze méltóság-tudatát.

séges, ez akár egy támogató emberi gesztusban, a szolidaritás kifejezésében is megnyilvánulhatott. Az ennél radikálisabb szembeszegülőket kivégezték. Milyen alapon várhatjuk el, hogy valaki feláldozza az életét pusztán azért, hogy bizonyítsa, érvényesek az erkölcsi határok? Főként, hogy ezzel nem menthetett meg senkit, és az adott rendet sem változtathatta meg.¹⁰² Hősöknek – kevés számú kivételtől eltekintve, soha nem nevesített, vagy az utókor által már elfeledett hősöknek – tekinthetjük azokat a foglyokat, akik a felfoghatatlan kegyetlenség rendjében az életük árán is *kitartottak a morális mércék érvényesítése mellett*. Voltak, akik úgy haltak meg, hogy előtte tiltakoztak az embertelenség ellen (megszöktek, bár sejtették, hogy szinte biztosan elfogják és kivégzik őket, mások megölték az őket megalázó őr, vagy öngyilkosok lettek), a sonderkommandósok 1944 végi felkelésében pedig több százan vettek részt.¹⁰³

A legtöbben úgy gondolkodtak, szerencsésebb tenni, amit tenni kell, ez azonban nem volt belenyugvás: a foglyok túl akarták élni Auschwitzot – még ha erre igen kevés reményük is lehetett –, hogy *tanúskodni* tudjanak mindarról, amit átéltek (voltak, akik beszámolóikat elrejtették a tábor területén).¹⁰⁴ *A túlélők tanúskodása* azonban *nem problémamentes*, hiszen azok, akikkel a legembertelenebb módon bántak el és a gázkamrákban végezték, nem tanúskodhattak, helyettük a kevés számú megmenekült sonderkommandós beszélhetett volna, ők voltak a holokauszt felfoghatatlan kegyetlenségének legtöbbet látott tanúi, de a szerepükkel kapcsolatos általános félreértés miatt (kollaboránsoknak tekintették őket) a többségük inkább hallgatott. A legtöbb túlélő *megpróbálta elfelejteni* a történeteket, különböző elhárító mechanizmusokat alkalmaztak, de ezek nem mindig voltak sikeresek, a kibeszéletlen, feldolgozatlan trauma sokuk életét megnehezítette.¹⁰⁵ Akik pedig komolyan *szembenéztek* mindazzal, amit átéltek, nem mindig tudták elviselni az ezzel járó következményeket (a fiatalon öngyilkosságot elkövető Borowski mellett a holokauszt-irodalom másik két jelentős alakja, Améry és Levi is önkezükkel vetettek véget életüknek).¹⁰⁶ *A tanúsítás* továbbá mindig *nehézségekkel jár*: a megélt

¹⁰² Greif: i. m. 115-118. o.

¹⁰³ Greif könyvében is találunk számos példát az ellenállásra, pl. tűzbe ugró sonderos: 517. o., az SS tisztet a saját fegyverével lelövő nő története: 258. o. A felkelésről mindegyik túlélő beszámol, illetve lásd a bevezető tanulmányt erről: 68-80. o.

¹⁰⁴ Voltak, akik úgy lázadtak, hogy amennyire és ameddig csak tudták, megőrizték civilizált énjüket. Levi beszámol barátja, Steinlauf „filozófiájáról”, aki tiltakozását többek között azzal fejezte ki, hogy minden nap alaposan megmosakodott a rendelkezésre álló piszkos vízben. Levi: *Ember ez?* i. m. 47-48. o.

¹⁰⁵ Ahogy utódaik életét is, Liska Márton a témával kapcsolat cikkében azt írja, hogy „sokuk önazonossága összezavarodott, illetve miután egy nem megélt egyéni sors öntudatlanul belevetítődik a képzeletükbe, önképükbe, életviláguk egy része idegen testként zavarja egészséges, autonóm lelki fejlődésüket.” Liska: i. m. 166. o. A múlt feldolgozásának kérdései, más vonatkozásban, az elkövetett bűnökkel való szembenézésként a náci és utódaik esetében is felmerülnek.

¹⁰⁶ Lásd erről: Liska: i. m. 166-169. o.

eseményeket a tanú egyedi látásmódja szükségszerűen torzítja, és éppen az egyediség miatt a tanú tudása a maga teljességében *továbbadhatatlan*. Még ha a tanúsítással kapcsolatban mindig fennálló kétségeket a tanúk egybehangzó és így egymást erősítő állításai el is oszthatják – persze kételkedők mindig lesznek, lásd a holokauszttagadókat, ez az idegengyűlöletből fakadó kegyetlenség egyik megnyilvánulása, amely nem akar szembenézni e kegyetlenség legradikálisabb formájával – ettől még az átadott tapasztalat nem válik teljesen érthetővé, átélhetővé, befogadhatóvá.¹⁰⁷ Ha a történettudományi művek, a túlélőkkel készített interjúk fontosak is a tanúsítás szempontjából, az olyan, az eseményeket „most-történővé”, „jelen idejűvé” tévő, a sztereotip ábrázolásokon túllépő alkotások, mint a *Sorstalanság* vagy a *Saul fia*, szintén nélkülözhetetlenek.¹⁰⁸

A *Sorstalanságban* az éppen hazatért Köves az újságíró kérdésére, hogy *nem pokolként kell-e elképzelnünk* a koncentrációs tábor, azt válaszolja, hogy ő csak a koncentrációs tábor tudja elképzelni, mert azt ismeri, a poklot viszont nem.¹⁰⁹ Az újságíró megdöbben azon, hogy a fiú a „természetesen” szót használja az átélt viszontagságokkal kapcsolatban, de hát a „koncentrációs táborban ez természetes”.¹¹⁰ Végül az újságíró belátja, hogy *nem lehet elképzelni* mindazt, ami ott történt, és ezzel Köves is egyetért: „Gondoltam is: akkor hát, úgy látszik, ezért mondanak helyette inkább poklot, bizonyára.”¹¹¹ Köves, aki megtapasztalta a civilizáció lát-szólagosságát, nem hajlandó tovább a bevett kulturális sémák alapján gondolkodni, és visszautasítja, hogy őt ezek alapján elszemélytelenítsék (valaminek a részeként tekintsenek rá), élményeire pedig logikus, lekerekített magyarázatot találjanak.¹¹² Gideon Greif interjúkötetében a Sonderkommando túlélői pontosan elmondják munkájuk „természetes” rendjét, a legapróbb részletekig, de ha értékelni kell mindazt, ami velük történt, olykor ők is „poklóról” beszélnek.¹¹³ A felfoghatatlan kegyetlenséggel kapcsolatban rögtön a pokol jut először eszünkbe, de ezzel a túlvilágra utaló fogalommal a jelenséget akaratlanul is eltávolítjuk magunktól. A *Saul fia* alkotói részben Greif könyve alapján dolgoztak, a film a száraz tényeket esztétikai tapasztalattá változtatva a sonderkommandósok hétköznapijaiba enged bepillantást. A *lázádtörténetben* nem a foglyok felkelése hangsúlyos, hanem Saul

¹⁰⁷ Valastyán Tamás Derrida alapján mutat rá a tanúsítás problematikusságára (kiemeli többek között az átélt esemény feltárhatatlanságát, a tapasztalat megoszthatatlanságát, a tanúsítással kapcsolatos „utolsó kétséget”). Valastyán: i. m. 155-156. o.

¹⁰⁸ Persze a *Sorstalanságban* is jelen van a tanúsítás problematikusságából következő hasadság, Valastyán szerint a „spacialitásnak egész poétikája rajzolódik ki a regényben”, az ezt igazoló példákat lásd: i. m. 156-158. o.

¹⁰⁹ Kertész: *Sorstalanság* 315-316. o.

¹¹⁰ I. m. 314. o.

¹¹¹ I. m. 318. o.

¹¹² Vö. Vári: i. m. 70-71. o.

¹¹³ Greif: i. m. 49., 216., 283., 520. o. Primo Levi is poklot emleget az Auschwitzba való megérkezése kapcsán, amikor fogolytársaival elcsigázottan, szomjasan vártak a sorsukra egy csöpögő, de mérgezett vizet adó csap mellett. Levi: *Ember ez?* i. m. 23. o.

Ausländer személyes lázadása.¹¹⁴ Saul „idegenségét” lehet úgy magyarázni – lásd Vári György értelmezését –, hogy egy látszólag Isten nélküli világban, ahol gyermekeket pusztítanak el, Saul az Isteni Rend érvényességét állítja, és a Törvényt akkor is be akarja tartani, amikor annak – látszólag – semmi jelentősége nincs. (Tehát éppen Ivan Karamazovval – Dosztojevszkijről témánk szempontjából majd lesz szó a II. részben – ellentétes módon gondolkodik és lázad: ugyan ő is elvet mindent, amihez addig tartotta magát, megszegi a tábori rendet, nem segíti a társai küzdelmét, önmagát is veszélyezteti, de mindezt az Istenhez való hűsége magyarázza.)¹¹⁵ E szerint Saul a kudarca ellenére is úgy hal meg, hogy hite az Isteni Rendben nem rendül meg: a menekültek búvóhelyére tévedő és vele szembenéző fiú tekintetéből Saul e Rend üzenetét olvassa ki. Saul tettét ugyanakkor felfoghatjuk úgy is, hogy az emberi kultúra részét képező – Auschwitz rendjétől idegen – temetés megvalósítására törekvéssel Saul az emberi méltóság tiszteletének (az embert pusztán embervolta miatt megillető alapvető tiszteletéről van szó, a holttesttel kapcsolatos bánásmód is ebből adódik) érvényességét próbálja bizonyítani egy olyan világban, ahol ezt felfüggesztették. Az elkövetett bűnökben ártatlan, de mégis azok tanújává váló, az erdőben elrejtőző foglyokra rábukkanó fiú – aki Saul tekintetének emlékét mindig hordozni fogja magában, ahogy a film nézői is őrzik emlékezetükben Saul arcát – egy új, de Auschwitzot el nem felejthető emberi rend lehetőségét is szimbolizálhatja. Nemes-Jeles László filmjéből és Kertész regényéből (pontosabban életművéből) egyaránt nyilvánvalóvá válik, hogy Auschwitz nem lezárható és túlhaladható múltbéli esemény, hanem az emberi világ, a „mi” világunk része.

Nem feledhetjük, hogy az irracionalitás világa az emberi rációban, az elképzelhetetlen kegyetlenség a hétköznapi kegyetlenségben gyökerezik. Az idegengyűlölet, a közömbösség, a kérdések nélküli szabálykövetés kegyetlenségének hétköznapi formáira épülhetett rá a felfoghatatlan kegyetlenség rendje egy olyan helyzetben, amikor az állam vezetői sokakkal el tudták hitetni, hogy az új rend megalkotásának és „megvédésének” érdekében az ellenségekkel szembeni kegyetlenség megengedett, sőt szükséges (ezekre a kérdésekre a II. rész 4. fejezetében visszatérek). Ez a szemlélet előfordult korábban is, csak a technikai feltételek nem tették lehetővé a halálgyárak létrejöttét. A holokauszt egyediségét nem vitathatjuk el, a történelem egyetlen (addigi és azóta történt) népirtásával sem összevethető, ahogy Primo Levi fogalmaz: „soha ennyi emberéletet ily rövid idő leforgása alatt ki nem oltottak, sehol ily tudatosan nem egyesült a műszaki lelemény, a fanatizmus és a kegyetlen-

¹¹⁴ Saul lázadása abban áll, hogy el akar temetni zsidó szertartás szerint egy fiút, akit törvénytelen gyermekének hisz. Saul elrejt a holttestet és mindent megtesz tervének kivitelezése érdekében, amely végül kudarcba fullad.

¹¹⁵ Vö. Vári György: *Idegen Auschwitzban (Műút, 2015052-es szám, <http://www.muut.hu/?p=14334>)*. A szerző Isten egyetlen és utolsó tanújának nevezi Sault. Vári szerint a *Sorstalanság*gal ellentétben itt – Saul tekintetében – jelen van a transzcendencia.

ség.”¹¹⁶ Ez persze nem jelenti azt, hogy valami hasonló ne történhetne a jövőben (a mai technológiákkal az emberirtás még hatékonyabb lehet), illetve nem zárja ki, hogy a Harmadik Birodalom mellett más államokkal, emberi csoportokkal kapcsolatban is beszéljünk a *kegyetlenség rendjéről* (még egyszer kiemelve: ez nem egyenlő az olyan renddel, amelyben *előfordulnak* kegyetlenségek), vagy akár a felfoghatatlan kegyetlenség rendjéről. A kegyetlenség rendjében (1) az általános, érvényesnek tekintett *morális mércéket figyelmen kívül hagyva* követnek el, (2) *különlegesen brutális módszerekkel* olyan (3) *tömeges kegyetlenséget*, amely (4) a *rend működésének lényegi eleme*. A sztálini Szovjetuniót, Pol Pot Kambodzsját nyilvánvalóan ide sorolhatjuk, de azon vitatkozni lehet, hogy a kegyetlenség rendjének kell-e minősítenünk pl. a keresztes háborúkat megvalósító keresztény államokat, az újkori gyarmatosító államokat, vagy éppen a civilizált 19. századi Egyesült Államokat (lásd a rabszolgaság fenntartását és az indiánokkal való bánásmódot). Nem a kegyetlenség megléte a vitatott az utóbbi esetekben, hanem az, hogy fennáll-e az említett fogalmi elemek mindegyike, vagy sem. Az érvényesnek tekintett legalapvetőbb morális elvárásoktól eltekintenek a kegyetlenség rendjében: ez lehet tudatos *felfüggesztés* (általában érvényes az adott morális szabály, pl. a gyilkosság tilalma, de itt és most, a különleges helyzetre tekintettel mégsem az), vagy *félrenzés* (úgy tenni, mint ha az alapvető elvárásokat nem sértenék meg nap mint nap). Az „irracionalitás rendje” jön létre, egy olyan rend, amely ellentmond mindannak, amelyben az egyén szocializálódott: ezért csak akkor képes hozzájárulni a rend fenntartásához végrehajtként, vagy élni a rendben, ha elhárító mechanizmusokat alkalmaz: *racionalizációt* (megmagyarázza magának a „felfüggesztés” szükségességét), *elfojtást, tagadást* („nem történik semmi rendkívüli”). A *reakcióképzésre* lehet példa a krematóriumok előtti „szép gyep” (annak hangsúlyozása, hogy továbbra is a civilizáció világában vagyunk). A *projekció* is jellemző a végrehajtkokra: lásd Höss, az auschwitz-i táborparancsnok megdöbbenését a sonderkommandósok „kegyetlenségén”.¹¹⁷

A kegyetlenség rendjének szörnyűsége abban áll, hogy nyilvánvalóan, tömegeken, egy rend működéséből adódóan megsértenek általános civilizációs normákat, köztük a legalapvetőbbet, az emberi méltóság (élet, szabadság, egyéni személyiség) tiszteletét. Egy ilyen rend jövőbeli kialakulásának megakadályozása, vagy működésének megszüntetése mindennél előbbre való. Ha állami keretek között jön létre a kegyetlenség rendje, akkor a sajtónak, a belső ellenzéknek, a nemzetközi szervezeteknek nagy szerepe van a baljós előjelek, illetve a már megvalósított embertelenségek feltárásában. Az emberi jogokat tömegesen megsértő államok elleni fellépés legtöbbször csak nemzetközi összefogással történhet meg, az ilyen esetekben a humanitárius intervencióknak mielőbb meg kell kezdődniük, még akkor is, ha ezek beavatkozások sem probléma-mentesek.

¹¹⁶ Levi: *Akik odavesztek és akik megmenekültek* 20-21. o. Jean Améry is hasonló gondolatokat fogalmaz meg. Améry: i. m. 7. o.

¹¹⁷ Greif: i. m. 100-102. o.